

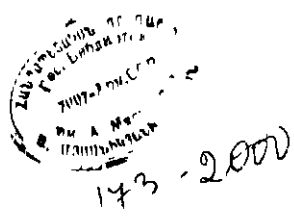
Puapua I/88

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- 1.- ԱՐՄԱՆՏ . . . . . Քառեակներ
- 20.- Ր. ՔԵՊԱՊՅԵԱՆ . . . . . Քայլափոխ մը եւս
- 25.- Ա. ՃԻՒՂԵԱՆ . . . . . Ի գուր
- 26.- Ն. ՔԱԶԱՆՔԱԳԻՍ . . . . . Վերախաչուած Քրիստոսը
(Հայացուց՝
ՄԱՐԳԻՍ ՏԷՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ)
- 53.- Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ . . . . . Իմ ուրախեցում
- 59.- Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ . . . . . Հնարակայ գրքոյց
Հայր Յարութիւն Պատկերանի եւս
- 64.- Մ. ԻՇԽԱՆ . . . . . Հայ ազգային-յեզպփոխական երգեր
- 69.- Յ. ՕՇԱԿԱՆ . . . . . Նամակներ՝ Ն. Սարափեանէն
- 76.- * * * . . . . . Մշակութային լուրեր

Կողք՝ Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊՋՏԻԿԵԱՆԻ

Բազմ

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒՐԵԱՆ ԵՎ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԻԷ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 1, ՅՈՒՆԻՍԿՐ 1988 ՊԵՐՈՒԹ

ԱՐՄԱՆՏ

Ք Ա Ռ Ե Ա Կ Ն Ե Ր

Քառեակը պոեզիայի միևնույն ժամանակ է, նուրբ ճաշակի բան: Քառեակը պիտի կարդայ հանգիստ ու ծանր, եւ ամեն մարդ չի կարող հասկանալ, գնահատել:

ՅՈՒՆ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

1

Կայ մի կարօտ, որ սարսու է, մասիստ է, անանուն,
Կայ մի համբայ, որ բարօտ է, աստուածամտ ու խնդուն.
— Ո՛վ մասիստ դու մի կարօտ, համբայ բարօտ, չունէ՛ք վերջ,
Լի՛նչիս բափառ, մասիստենչ: մոլոր հոգիս հասնի տուն...

2

Քառեակից հետո, որք իմ հոգին զդերի մի գունդ է հիմա,
Քարբարուտում, փշերի մէջ, հոգմահալած հունդ է հիմա.

2023-01-19
15:30

— Հասի՛ր, Երկիր, մեկնիր ձեռքդ, բռնիր որդուդ ձեռքը դողողդ,
Փրկի՛ր նրան. տե՛ս, ոտքի տակ բացուող մի անդու՛նդ է հիմա...

3

Դուրս շարտուած մի խեցի եմ այս խորք արհիմ.
Քեզ կորցնելու, չհասնելու այս սարսափին
Գիմանայ եմ կարող որքա՞ն, ասա՛, Երկիր...
— Նայի՛ր, նայի՛ր ալիքների հուժկու թափին...

4

Առանց յոյսի եմ նշոյի. տե՛ս, ազօտ է իմ հոգին,
Ողջ աշխարհին՝ օտար ու խորք, անծանօթ է իմ հոգին.
Անտ, ցաւոտ ու անհաղորդ, ես՝ անծանօթ ու թափառ,
Քեզ՝ ինձնից ինձ՝ աւելի՛ մօտ ու հաղորդ է իմ հոգին:

5

Սի՛րտ իմ թափառ, հաւատա՛՞ գտնե՛ս պիտի տունը եմ,
Բնաւեր դու գերք ծիծառ՝ մորի՛ց հիւսնս բոյնը եմ.
Գահալէժ մի չրվէժ ես, որ բախում ես քարէքար,
Ու գնում ես դու մոլոր, մինչեւ գտնես հո՛ւնը եմ:

6

Բանաստեղծի այս իմ հոգին, որքա՞ն մաշուի դեռ պիտի,
Քեզնից եեռու՛՞ որքա՞ն տրտմի ու ախ քաշի դեռ պիտի.
Քո կարօտի ալիքն հուժկու՛՞ քանդուած հոգուս արհիւմ,
Որքա՞ն ժայռի դէմ փշրուի. գոռայ, շաշի՛՞ դեռ պիտի:

7

Դու մեր խաչն ես, ու մենք՛՛ բոնր, որ պիտ՛ քաշե՛նք միասին,
Ու մէկ-մէկու կարօտից վառ, պիտի մաշուե՛նք միասին,
Մինչեւ յղկուենք ու պսաղանք գաշոյնի պէս յեսանուած,
Նենգ ու դար. անարդարք պիտի խաչե՛նք միասին:

8

Գնա՛մ, գնա՛մ, յետ չդառնամ, բռնեմ տուտը եւ նամբի.
Սիրով սիրեմ դար ու փոսը եւ զմբուխտը եւ նամբի.
Նետեմ ցուպը տարագրի, հասնե՛մ կայանը հոգուս,
Ու չլինեմ այլեւս թափառ եւ պանդուխտը եւ նամբի:

9

Սպասո՛ւմ եմք, սպասո՛ւմ եմք, ապասո՛ւմ՝
Արդարութեան, որ չի՛ գալիս, չի՛ հասնում.—
Առի՛ծներ կան՝ դարանակալ, կատաղի,
Անհաւասար կռուի այս խօյ կրկնում...

10

Էլ բաւակա՛ն է, վեր կենամ գնամ ու յետ չնայեմ,
Ձեռքս ինչ որ կայ, ցած դնեմ գնամ ու յետ չնայեմ.—
— Ա՛խ, սի՛րտ իմ քափառ, տառապես որքա՛ն՝ չհասկանանք քեզ,
Բերնիս պատառը տամ սրան-նրան, ու յետ չնայեմ:

11

Ձի՛ յազենայ սիրտդ ծարաւ, որքան խմես զուրմ օտար-
Ձի՛ տախտակի արիւնը քո, ու հոգիդ ցուրտ՝ հուրն օտար-
Հոգ ու ջրիդ դարձիք, հոգի՛ս, արմատներիդ հարազատ,
Առողջ օ՛ղ է պէտք շնչելու, ինչի՛դ է պէտք բոյրն օտար:

12

Թէ՛ ոչինչ էլ որ չլինի, բոզ աչքերիդ շողը լինի,
Ու շողի հետ այդ շողշողուն, ոտքիդ տակ քո հողը լինի-
Աչքերի քո շող ու շագով, ու ոտքերիդ տակի հողով,
Էլ ի՞նչ ունենեմ, ասա՛, պակաս, եթէ սրտի զո՛ղը լինի:

13

Պիտի գա՛նք մենք, ափի մէջ մեր անած կարօտ մեր հոգին,
Օտարութեան ցրտից փարուե՛նք Երեսանի քո շողին-
Համարենեմ լոյս անկատր քո, ձեռքերդ կոշտ ու բարի,
Ու միացնե՛նք ձայնը մեր քո արդա՛ր, արդա՛ր բողոքին:

14

Թէ՛ դու չլինես, ես ի՞նչ կը լինեմ,
Որքան շատանամ, դեռ քիչ կը լինեմ-
Քեզ ինձնից հանեն ու աշխարհք տան,
Օ՛ր, ես առանց քեզ, ոչի՛նչ կը լինեմ:

15

Կեանքիս երկնում՝ դու հաշտութեան մի ծիածան,
Թաւուտի մէջ՝ դու գաղտնի մի սիրոյ կածան-

Պիտի գտնեմ ոսնահետքը քո վարդաբայր,
Վերադառնա՛մ, գամ գիրկը քո լուսածածան:

16

Կարօտել եմ կարօտին ու շունչին քո սիրոյ,
Ականգս ի վար մորմոխուն, քաղցր շունչին քո սիրոյ,
Ու քո շնչի գոլ սիւֆին, փսփսուփին ականջիս,
Արտասուփին քո վնիտ, ու տրտունջին քո սիրոյ:

17

Կանգնել եմ արդ, հայեացքիդ դէմ ես գլխահակ,
Եւ գգում եմ փափուկ արեանս մատները տաք,
Որ սահում են այտերս ի վեր, ու շիկնո՛ւմ եմ,
Բայց, ո՞ր մեղքի համար, արդեօք, իմ անգիտակ:

18

Սի՛րտ իմ, սի՛րտ իմ, քեզ որտեղի՞ց սիրելու մեծ ուժն այս,
Սիրակարօտ հոգիների՛ սիրոյ սովի բոյժն այս.
— Ատելութիւն, ո՞ր է հիմա ուժդ, սաս, սրտիս դէմ,
Սնանկացա՛ծ ես դու արդէն — լսիր մահուանդ գո՛յժն այս:

19

Մեր յիմելու, շլինելու պատճառն ես դու իրական,
Քաղցրութեամբ քո, օ՛, երբեմն. դա՛նն ես, դա՛նն ես դու որքա՛ն.
Կոչում ես Սէր, բայց մեր տէրն ես, ու մենք՝ գերին քո հլու,
Որքա՛ն քաղցր է գերութիւնն այդ, քո բառն է միշտ տիրական:

20

Մի՛ գարմացիր, եթէ յանկարծ պոռթկում եմ ես, գայրանում եմ,
Մի՛ վայրկեան անց, համբուրում եմ ճակատը քո, հայրանում եմ.
Գիտե՛ս, Սէր իմ, իմ ձեռքը չի վրդովմունքի ալիքն այս,
Որի թափից մերթ փշրւո՛ւմ ու մերթ էլ ես ժայռանո՛ւմ եմ:

21

Յո՛յս իմ, Յո՛յս իմ, դու անհո՛ւն ես, դու ծիծղուն ես, դու՛՛ նկուն,
Ու Հաւա՛տ իմ, աննկուն ես, դու կանգուն ես, լուսահուն.
Եւ դու, Սէ՛ր իմ, թէեւ լուս ես, եւ տխուր ես լուսնի պէս,
Բայց կիզուն ես, զրնգուն ես, խօսո՛ւն ես եւ իմաստո՛ւն:

22

Կեանքի գինին հենց մեր Սէրն է որ կայ,
Սիրով հարբիր, նա մեր տէրն է որ կայ.
Թէ գաւաթն իր նոյնիսկ թոյնով լիք լինի,
Պարպի՛ր սիրով, կեանքի նուէ՛րն է որ կայ:

23

Առանց սիրոյ, խօսքի հրոյ, աշխարհը ցա՛ւրտ կը լինի,
Գրիչը քո, Արմանսն առայց, խորթ, անխորհուրդ կը լինի.
Եկանք լացով, կ'երթանք ցաւով, ո՛հ, հակառակ մեր կամքի,
Առանց սրտի, հագու հրոյ, մեր բանը բա՛ւրդ կը լինի...

24

Խօսում է նա ամէն յեզուով, անգամ՝ ծառի, ծիծառի,
Արիւնն է նա, շունչը, հունչը՝ ամէն տառի ու բառի.
Ի՞նչ է արդեօք, էութիւնն իր, որին մենք Սէր ենք կոչում,
Առանց որի, արեւն անգամ՝ չի՛ դիմանայ, կը սառչի՛...

25

Երբ որ Սէրն է բազմել սրտի խորանում, ականակուտ գահն ի՞նչ է.
Երբ հոգիս է իմաստութեամբ խորանում, չարից այլեւ ահն ի՞նչ է.
Երբ որ դու կաս, ո՛վ իմ անհաս, անդադրում՝ սէ՛րս է, սէ՛րս է նորանում,
Ու հաւատն իմ ամբանում է, խորանում, ասա՛, ապա, մահն ի՞նչ է:

26

Ե՛կ միասին պարպենք, Հոգիս. մինչեւ մրա՛ւրը վերջին,
Կեանքի այս բաժակը յի. մեր սրտի հո՛ւրը վերջին.
Քամենք սրտանց իրար հոգում, ինչ որ սէր կայ ու խնդում,
Լինենք այս մեծ հիւրանոցի իմաստուն հիւ՛րը վերջին:

27

Նյնեմ կանուխ, յուսնի կոպից քաղեմ ցօղի կաթիլը.
Ու գողանամ աստղափռոշին ու երկնքի խաւ բիլը.
Ապա իջնեմ ես անշշուկ, սահեմ ծոցդ սիւքի պէս,
Թախշով ու ցօղով պատեմ Սիրոյ բողբոջն ու ծիլը:

28

Մթան մէջ խոր, կարօտում եմ լուսակարօտ քո հոգուն.

Մենութեան մէջ՝ կարօտում եմ ես սրտամօտ քո հոգուն.
Ախտաբորբոք, հաւատագուրկ օրերում այս անսփոփ՝
կարօտում եմ, կարօտում եմ աստուածամօտ քո հոգուն:

29

Թէ չանձրեւես հոգու մէջ իմ, Սէր իմ, երա՛շտ կը լինի,
Կեանքը հարթ ու անհրապոյր, խոպան մի դաշտ կը լինի.
Արեւն է, տե՛ս, շառագունում ծննդով իր ու մահով,—
Ծիածանուիք երկնում հոգուս — մահուան հետ եա՛շտ թող լինի:

30

Դու՛ հրակարմիր, հրեղէն գինի,
Գաւաթս որբա՛ն էլ քեզնով լիքը լինի,
Ինձ քնկե՛ր է պէտք եւ սէ՛ր անարգել,
Օ՛, առանց նրանց, ի՞նչ քէֆ, ի՞նչ գինի:

31

Սի՛րտ իմ, տակա՛ ծանրութեան տակ այս վիթխարի,
Հասկացիր դու թունոտ լեզուն այս խել դարի.
Զինուիք Սիրոյ ու Հաւատի դու վահանով,
Ու պայքարիք պողպատի դէմ ու կապարի:

32

Օրերն անցան ապերասան, ու չիմացան
Ստուեր ձգել վրադ՝ գորշ ու սիրակործան.
Մնացիր դու, սիրտ իմ, ի՛նչ լաւ, մանուկը նոյն,
Ու կապեցիր հոգուս երկնում նո՛ր ծիածան:

33

Բորբոք հրովն արեւի ունեց ստիճէր վագի,
Հրդեհուեց ու հուրերաց թուխ ամպն իմ երագի.
— Երբ չկայիր, գո՛րշ էր, Սէր, աշխարհն այս լուսաւոր,
Թե՛ւ է առել, տե՛ս, սիրտս, դեռ չհասած մուրագի:

34

Յիշում եմ, թէ որբա՛ն անուշ վառեց սիրտս մի մուտք գիշեր.
Օ՛, քայլեցի ես մինչեւ լոյս, հոգուս աչքում՝ երկու աչքեր.—
Երկու աչքեր, որ թէեւ թաց, նրանց խորքում հո՛ւր կար ծփուն,
Որ հրկիզեց սիրտս ու հոգիս — այդ դո՛ւ էիր, դո՛ւ էիր, Սէ՛ր:

35

«կայ»ն ու «չկայ»ն, «չկայ»ն ու «կայ»ն, մի՛շտ էլ կան՝
Հանց գիշերը ու կաթնաթոյր յուսրնկան.
Թէ չլինէր Աէրը, չկար եւ «կայ»ր՝
Ինչպէս որ ես անսէր ու անսիրական:

36

Առանց սիրոյդ, ես կիսուած եմ, իմացի՛ր,
Փղակալու չափ՝ ես լեցուած եմ, իմացի՛ր.
Դու իմ սէրն ես, դու իմ տէրն ես, յո՛յսն իմ,
Զո՛ւր ես, Հոգիս, դու ինձ ասում դիմացիր:

37

Երբ դու կայիր՝ ես չկայի.
Պիտ՝ կանչէիր, որ ես գայի.—
Սպասումս կարճ տեւեց, Սէ՛ր,
Կանչիդ ինչպէ՞ս ես չանսայի:

38

Զգիտէի, որ գոյն ունես,
Շուրթերին քա քաղցր թոյն ունես.—
Արեան գոյն է սիրած գոյնս,
Սէ՛ր իմ, սրտիս դու գոյնն ունես:

39

Օ՛ր, Սէ՛ր իմ, Սէ՛ր, երկրից չե՛ս այս,
Երկնի, յուսնի մասն ես անհաս.
Անմարմին ես, աննիւթ ես, Սէր,—
Երկինքն ինչպէս՝ կաս ու չկաս:

40

Աշխարհը նո՛յնն է, իմ անգին, ես ու դու եմք լոկ փոխուել,
Անուշ քունը մեր աչքից արդէն վազո՛ւց է փախել.—
Ժամանակը անողոք, շինայե՛ց ոչ մէկիս,
Այդ ո՛ւմ խօսքին, արդեօք, նա, ասա, ականջ է կախել:

41

Զեզ ես ինչպէ՞ս թողնեմ գնամ, չորբացած յուշեր իմ.

Եւ ձեզ՝ վարդեր իմ խնկաբոյր, անուշ խոցող փշեր իմ,—
Ո՞վ կ'օրորի ձեզ ինձ նման, կը գուրգուրայ ձեր վրայ,
Կը կարօտեմ, օ՞, ձեզ, որքա՛ն, եւ ինչո՞ւ անհուն զիշեր իմ:

42

Լաուրիսն է աստղերի պէս զօղանցում,
Ու սիրոյ պէս ուռչում է նա իր լանջում,—
— Սէ՛ր իմ, լուռ ես, հո՛ւր ես դու, Սէ՛ր, տխո՛ւր ես,
Լաուրեանք քո, որքա՛ն քաղցր ես ինձ տանջում:

43

Հանդիպեցինք յանկարծ ճամբամիջին,
Որպէս անհա՛ս ու երազած մուրազ վերջին,—
Հանաչեցինք իրար իսկոյն, արիւնեցի՛ն
Սրտերը մեր, Սէրն յիշելով մեր առաջին:

44

Մանօթացայ ինչ՞ դեռ օրօրօցում,
Սնեցիր գերթ մայր ինձ քո ջերմ ծոցում,
Եւ կոփեցիր ինձ, Սէ՛ր իմ, անսպառ
Տառապանքի քո տենդում ու բոցում:

45

Հազի՛ւ պատանի, եկայ ընդառաջ,
Շուրթերիս ժպիտ, սրտիս մէջ հառաչ:
Ձեռք ձեռքիս մէջ, եւ շուրթս շրթիդ՝
Սէ՛ր իմ, ընկնում եմք, բայց գնում առա՛ջ:

46

Սիրոյ դիմաց սիրտդ բացում, կարկաչում ես ու կանչում,
Մերկանում ես մանկան նման, օհ՛րտ իմ, դու չե՛ս ամաչում,
Հմայում ես կրակով վառ, ձեռքդ ես մեկնում մանկան պէս,
Մատներդ ես այրում յաճախ, Սէրը դեռ չե՛ս ճանաչում:

47

Կեանքի ծովում փոթորկուն, սիրոյդ ափին եմ կարօտ,
Օրերում այս անսթափ, սրտիդ թափին եմ կարօտ,
Յոգնե՛լ եմ պաղ, անարիւն հոգիներից անկրակ,
Քո բարբաբուն ու քմբոստ հոգու տապին եմ կարօտ:

48

Ո՞վ է կարող շոյել քո վարսերը,
 Զհամբուրել քո շուշանէ ուսերը.—
 Տէրը ինքը շուարած է մնացել՝
 Ո՞վ կերտեց քեզ, թէ ոչ՝ ի՛նքը հենց Սէրը:

49

Սիրտս, Սէր իմ, տե՛ս, սինի եմ ես արել,
 Հոգիս՝ վրան, տե՛ս, գինի եմ ես արել,
 Որ խմես այն ու իմանաս, թէ ինչպէ՛ս
 Հաւատացեալ ներքինի ես ինձ արել...

50

Հեռո՛ւ—հեռուից խմում եմ քո թանկագին կենացը.
 Տեղդ շա՛տ է երեւում, ո՞վ կը լցնի քո բացը.—
 Գնացիր դու, բայց գիտեմ, սիրտդ թողել ես այստեղ.
 Վերադարձի՛ր, որ տեսնես իմ խնդութեան դու լացը:

51

Որքան էլ ինձ չարչարես, հմայքներդ պիտ՝ երգեմ,
 Եւ քո քաղցր մեղեքը, հմայքներդ պիտ՝ երգեմ.
 Պիտ՝ զովերգեմ ինչ ունես, եւ ինչ չունես, իմ անգին,
 Գեղեցկութեան քո գազտնի ես կայքերը պիտ՝ երգեմ:

52

Սիրում եմ ես լուսափրփուր խոնարհութիւնը քրվէժի,
 Ներումի մէջ՝ վեհութի՛ւնը, խորտակող ուժը վրէժի.—
 Սիրով անհուն դու ոգոգուն՝ թափաւի՛ր գիրկս քրվէժի պէս,
 Ներումի ու սիրոյ նամբով, հասնենք սեմին մենք յաւերժի՛:

53

Զլինել փոշոտ երթուղու նման, հունի պէս գետի.
 Այլ՝ անհունի մէջ, արագ սլացող սլա՛ցքը նետի.
 Կամ՝ լերան ուսին, բարձունքին թառած, աստղերին մօտիկ՝
 Եթերի գրկում, պրկուած ազեղը մի արահետի:

54

Եկել եմ ես, հի՛ն մի պատգամ եմ բերել.

Սիրտս ձեռքիս՝ այն արնաբան եմ բերել,
 Ու ճշում եմ ականջն ի վար ձեր յոգնած-
 — Սիրէ՛ք իրար, անհամին հա՛մ եմ բերել:

55

Այն, որ պոռթկում է քո սրտից, միշտ իրա՛ւ է, իմացի՛ր.
 Սիրակէզ քո հոգու արեամբը՝ յեցուն գաւ է, իմացի՛ր,
 Այս դաւերի ու ցաւերի յորձանուտում դաւադիր,
 Սրտիդ, հոգուդ խօսքը զնգուն, միշտ անդաւ է, իմացի՛ր:

56

Զէ՛, չես խրատուի, դու՛ դիրքահաւատ,
 Սիրտ իմ չաւատես, ե՛ւ հեզ, բայց հպարտ-
 Գիւրուքեամբ սիրող, դու դժուար ատող,
 Հեշտութեամբ ներող, դու՛ հանգո՛յց մի բարդ:

57

Լուսամուրթ է, վե՛ր կաց, սիրտ իմ, քանի լոյսը չի բացուել,
 Լուսնի ցօղր, տես, ինչպէ՛ս է վարդի բերքերը բացել.
 Ըմպի՛ր քանի չի պղծուել բուրմունքն այս կուսական,
 Սոնահետք տես Աստուծոյ — ճի՛շդ այստեղից է անցել...

58

Այսօր՛ն փափուկ, սակայն տոկուն, աննկո՛ւն ես քարի պէս,
 Տառապանքի թէ ծով լինի, կանգուն ես դու սարի պէս.
 Թէ խոցեն քեզ, կը հալուես, սիրտ, ցօղի պէս իմ աչքերում,
 Խօսքդ սրտից է բարձրանում՝ խոհուն Ոսկէ Դարի պէս:

59

Արմատ, ի՞նչ ես սիրող արել դու բազին-
 Կ՛ուզես տե՛ղ տալ դու քո հոգին ահագին.
 Անձուկո՛ւմ այս, աւա՛ղ, չկա՛յ մի հնար,
 Դե՛ղ է այստեղ, կը խեղդուի քո հոգին...

60

Թաօղ դէն տար, նստիր կողքս, ես չիմած հարբած եմ,
 Ինչպէ՛ս խաբեմ ու չառեմ որ՝ ինքս վաղո՛ւց խաբուած եմ.
 Մնուածի ու չժնուածի տարբերութիւնը, հոգիս,
 Յաւերն ու դաւերն են այս — չասի՞ միթէ խաբուած եմ...

61

Ամէն ինչ չուսմ' անցնո՛ւմ է անտես-
Փոխում է. փոխում ամէն ինչ այնպէ՛տ.
Քայց դուք՝ սի՛րս իմ հեզ, բոցակէ՛զ հոգի,
Զփոխուէ՛ք երբեք, ազաչո՛ւմ եմ ձեզ:

62

Ուրիշների երջանկութեան մէջ մոռնայինք ցար մեր,
Թէեւ արեան շիթով լեցուն լինէր սրտի գար մեր.
Որբուկը թող ժպտար մեզ իր գոլ արցունքների միջից,
Օրհնանքի ու սիրոյ բողբոջ տար այս մարմնի կաւը մեր:

63

Մա՛րդ, որքան էլ քեզ սերտեմ, մե՛ծ հարցական ես նորից,
Որքան վանեմ քեզ սրտից, մնացական ես նորից.—
Գու՛ աչսքա՛ն մեծ անծանօթ, ու ինձ՝ աչսքա՛ն մօտ, սակայն,
Հոգից ելած, հոգին մօտ, վերացական ես նորից:

64

Թէ կարող ես, բաշխիր առատ, ապա տուածդ մոռացիր-
հեղին բարձի տակ դիր թափուն, ու շա՛տ զգոյշ հեռացիր-
Թող շիմանայ արածը քո ո՛չ մի մարդ, ու ոչ՝ Աստուած,
Խմի՛ր ինքդ կենացը քո, աշխարհից այս վերացի՛ր:

65

Որքա՛ն շուտ անցաւ, առանց դաւ ու ցաւ,
Մանկութիւնն իմ, անեց, մեծացաւ-
Որքան մեծացաւ, փափրացաւ այնքան՝
Հաւատքն իմ մեծ, դարձաւ հասուն ցաւ:

66

Մանկութիւնս տատրակ էր մի, ե՛րզ ծիծառի,
Որ մնչում էր նա օրնիրուն թուփ ու ծառին.—
Ժամանակի անգութ կատուն, մի մութ դիշեր,
Հափուց նրան ու յօշոտեց կտրի թառին...

67

Սիրտս տուկալ կարողանար, դիմանար այս թռիուքնին,

Զփոքորկուէր, կուրծքը դէմ տար անագորոյն այս գրոհին.
Ասեմք՝ քաջուէր, մնար միայն նա դիտողի անհամ դերում,
Ի՞նչ պատասխան տար պիտի նա, ապա, իր տեղ բնկած գոհին:

68

Նորանում է կեանքն անվերջ — ամէն մի օր մի նոր էջ է.
Նորածինն մէն մի ճիշը՝ ահի, մահի մի նոր վերջ է.
— Նորգուեցէ՛ք դո՛ւք էլ, դո՛ւք էլ, Աէ՛ր իմ, սի՛րտ իմ, խի՛նդ ու վի՛շտ իմ,
Մահ կոչուածը՝ նո՛ր մի ձգտում, կեանքի մի նո՛ր ելուէջ է:

69

Օ՛, անցածը վերադառնար, ու ես նորից կանաչէի,
Բայնու պէս կեանքս ծաղկէր, կկուի պէս ես կանչէի.
Հոգիս դողար ձայնից կոյսի, ու շիկնէի պատանու պէս,
Պատանու պէս կախարդուէի, ու ինձ նորի՛ց ճանաչէի:

70

Կեանքն անցնում, սլանո՛ւմ է.
Ի՞նչ փոյթ հասակդ կուանում է,
Թէ՛ բոլորոգ լուսնի նման՝
Հոգիդ տակաւ լրանում է:

71

Դու կը գաս, կը գաս իմ ոտնահետքով,
Երբ չեմ լինի ես, կը գաս իմ տեսքով,
Իմ բերանով դու կը խօսես նորից,
Բայց՝ նո՛ր խօսեբրով, խորքով ու հեւքով:

72

Հիմա, եկել, նստել ենք մենք դէմ դիմաց,
Խորհում ենք, թէ այդքա՛ն երազ ո՞ւր մնաց.
Իրար խարում, խարխափում ենք ու ասում,
— Լաւ կը լինի.— խօսե՛ք, խօսե՛ք անիմաց:

73

Շողիկնե՛ր, երնէ՛կ հասկանայի ես ձեր անխօս լեզուն,
Ի՞նչ է մտորում բաժակի մէջ ձեր ժրաջան մեղուն.
Արդեօք ձեր մետաքս ականջն ի վար մըմնջում է սէ՛ր,
Գիտի, արժէքը նա իր կարն կեանքի բոյրով ողորուն:

74

Երբ կանգուն էր, շուրջն էին, երբ նկուն էր՝ հեռացան,
 Օրհնեցին իր յիշատակը, ու մի քիչ անց մոռացան,—
 Օրերն անցան, անագորոյն մահը կանգնեց յաղբական,
 Ու բուռ՝րբ, ու բուռ՝րբ հոգր գէպի կռացան:

75

Ճամբաս խորթ է, սնհազորդ է, հաւատո՛ւմ եմ քո մագութեան,
 Ե՛րգ իմ, առանց քեզ, ես ինչպէ՞ս դիմանայի այս յոգնութեան.
 Տե՛ս, փոխուե՛լ են մարդիկ որքան, բնկերներն իմ մտերիմ,—
 Ե՛րգ, հրդեհիք ճրանց հոգին, հասի՛ր, հասի՛ր դու օգնութեան:

76

Իմ հոգուց այս, միտք եմ անում, որքա՛ն փոքր է տիեզերքը,
 Որքա՛ն մեծ է անհունից այս՝ սրտիս փոքրիկ այս եզերքը.
 Սլացքի մօտ այս իմ մտքի, խե՛ղճ է որքան շանթը երէ,
 — Ինչպէ՞ս ես. Տէ՛ր, փոքր իմ կրծքում տեղ տուել այս հեւքն ու ետքը:

77

Փոքորիկն անցաւ — սրտի հետ իմ հիմա՛ խաղազ,
 Նստած խոհուն, միտք եմ անում՝ այսքա՛ն մատաղ
 Երազ, մուրազ, յոյսեր ու սէր, ինչպէ՞ս թազել—
 Յանուն ինչի՞ կոտորածն այս արնաշաղախ:

78

Իրենից բացի, երբեք ոչ ոքի նա չի հաւանում,
 Իր քթից անդին, ոչինչ չի տեսնում, ոչ էլ դաւանում,—
 Ճիրանների մէջ մեծամտութեան ու չար մախանձի,
 Այդ ոգորմելին ախորանում է, ու մերթ՝ հաւանում...

79

Կ'անցնեն դարերն, սարերն անգամ, նաեւ, ափսո՛ս, ես ու դու.
 — Ո՞վ է բացել վիհն այս անտակ, այսքան մութ եւ անարկու.
 Եկել ենք ու գնանք պիտի, որ դառնանք յետ մենք նորից,
 Բայց երբ որ գանք, կը զգա՞նք, արդեօք, որ հոգին ենք նոյն մարդու:

80

Թէեւ երկրում ամէն ինչ առկայութիւնդ է յուշում.

Ամէն քայլում մեզ հետ ես, յիշում ես մեզ ու յուշում.—
 Հողը բերնիս, ո՛վ իմ Տէր, այսօրան մի թող մեզ կարօտ,
 Գթա՛ Դու մեզ, յայտնուիր, էլ մի մնայ մշուշում:

81

Ի՞նչ ենք կարող անել, սիրտ իմ, է՛ս է որ կայ-
 Բենն էս տանել, տանել՛լ պիտի, է՛ս է որ կայ-
 Ձո՛ւր ես մաշում սիրտ ու հոգի — է՛ս անհոգի
 Աշխարհի հետ՝ օագուել՛լ պիտի, է՛ս է որ կայ:

82

Ինչ որ ունիմ, բաւակա՛ն է, այժմ հաւատա՛լ եմ ուզում.—
 Սիրտս արած հագար պատառ, ամէնքին տալ եմ ուզում.—
 Թող որ առենն իրենց ափում ու հոտոտեն վարդի պէս,
 Ապա՛ փետտեն ու հովին տան — անհետանա՛լ եմ ուզում:

83

Փամանակ է քո միւս անունը.—
 Կեանք իմ, միթէ չէ՞ք դուք միեւնոյնը.
 Ինչպէ՞ս է ապա, որ մաշում ես դու,
 Իսկ նա մնում է նո՛յնը եւ նո՛յնը:

84

Ինչե՛ր ուզեցիր, օիրտ իմ, դու անել,
 Եւ ինչե՛ր չանել, եւ ինչե՛ր մանել.—
 Սակայն, մնացիր գլխիկոր, շուար,
 Ծնկնեբդ գրկած՝ վիճակում անել:

85

Ինչ որ չունեմ, հաւատա՛, ինձ չի տանջում,
 Նա որ ունի, աւելի՛ն է պահանջում.—
 «Ունեմ-չունեմ» ով անց կացաւ կեանքը մեր,
 Ո՛վ գոհացում, ե՞րբ պիտ՛ հանգչենք քո լանջում:

86

Անհատար երդուելիս, Տէ՛ր, Քո անունն է տալիս,
 Ճիշտը սուտին խառնելիս, Տէ՛ր, Քո անունն է տալիս.—
 Ասում է թէ՛ Դու չկաս, բայց նա, նորի՛ց ու նորի՛ց՝
 Քեզ կոչում է գերթ վկայ — Քո անունն է նա տալիս:

87

Ո՛վ մարդ, ո՛վ մարդ, ե՞րբ պիտի դառնաս մարդու որդի.
 Զլինես գայլ, ու հագին քո՛ գառան մորթի:
 Դարե՞ր անցան, ու շիմացար, որ նա՛ է Մարդ,
 Որ չցանկաց ու գիտցաւ իր ես-ը մորթի:

88

Զիւն է իրել իմ գլխին, բայց մանո՛ւկ եմ մնացել,
 Պատանու պէս սիրահար՝ ես դալուկ եմ մնացել:
 Նոր գիւտ արած չեմ լինի, եթէ ասեմ շուարուն՝
 Աշխարհն այս, Աստուած՝ իմ, հանելո՛ւկ է մնացել:

89

Թէ ամանու՛մբ չկայ, ասա՛, անունը ի՞նչ անես.
 Թէ չկան հիմք ու արմատ, ասա՛, տունը ի՞նչ անես.
 Մտքի խոյանք ու խոյակ, հոգու ջրվէժ ու շառաչ,
 Ա՛խ, թէ չկան, թէ չկան, սինն ու հունը ի՞նչ անես:

90

Բանաստեղծ ես թէ իրաւ, դրիր արիւնով հոգու,
 Մի՛ փնտոթ սին դու համբաւ, գրիր արիւնով հոգու.
 Սիրտդ դարձրու դու պարտե՛զ՝ սիրոյ կոխան արճաներկ,
 Թող համբար փնտոթ քեզ, գրիր արիւնով հոգու:

91

Ի՞նչ ունէի ես քեզ տալու կեանքից բացի.
 Զգիտեմ դա քոյլ էր յիմա՛ր, թէ՞ խելացի.
 Գիտեմ միայն, այդ բոլորը չ՛արժե՛ր, աշխա՛րհ,
 Սրբելու չափ խեղճի աչքից շիթը լացի:

92

Բրտութեամբ քո դու միայն սեւացրիր սիրտը դարի.
 Ո՛վ պիտի ապա, անկասար քո երազը կասարի.
 Ո՛ւր մնաց, մա՛րդ, սիրտը քո, հեզութիւնը քո փափուկ,
 Որ ծագիկի պէս վայրի՛ ճեղքես սիրտը դու քարի:

93

Մեղքիս բեռը որքա՛ն ծանր է, ո՞նց քաւեմ,
 Սիրուս բեռը որքա՛ն մանր է, ո՞նց քաւեմ.

Մազերիս չափ՝ գիսախոփ՝ մեղեքիս,
Տէ՛ր, թողութեանդ զառ սանրն է պէտք, ո՞նց քաւեմ:

94

Օր-ցերեկով, ճրագով, իրաւ մարդ էր նա փնտռում,
Ճահիճի մէջ, նա, ասես, կորած մի գարդ էր փնտռում:
Յարդաշեղջում կարո՞ղ ես գտնել կորած մի ասեղ,
Ո՞վ հեզնավառ իմաստուն, բայց Մարդ դու գո՛ւր ես փնտռում:

95

Թոզ հրդեհի բռն հոգին գինու էն հին գաւաթը,
Ինձ թոզ մնայ երկնամերձ, անհաս Սիրոյ գագաթը,—
Արիւնի թոզ իմ հոգին վերելում այդ հոգեհան,
Սիրոյ գինով հարբիր, սիրտ, մոռացի՛ր հին հեփիաթը:

96

Արմանտ, որքա՛ն, որքա՛ն շուտ ես հաւատում,
Որչա՛փ շուտ ես սիրում, ատում ու դատում,—
Այս, մի՞թէ դու չգիտես, ո՞վ իմ խենթ,
Լաւի մէջ՝ վատ, ու մի քիչ լաւ կայ վատում...

97

Երբ կար բարին, էլ չարն ի՞նչ էր, ո՞վ Տէր իմ,
Երբ կար նուշը, էլ դառն ի՞նչ էր, ո՞վ Տէր իմ.
Զար ու դաւից ազատելու համար մեզ,
Կախարդական բառն ի՞նչ է, ո՞վ Տէր իմ:

98

Թէ՛ իմ կաւից պիտի մի օր շինուի գաւ,
Թոզ հարուստի ձեռքը չընկնի նա բնաւ.
Մաշուի՛, մաշուի՛ թոզ ձեռքերի մէջ խեղճի,
Որ համբուրի որբի շուրթերը ծարաւ:

99

Ասում են թէ՛ երգդ ուրախ տաղ չունի,
Աշուղի պէս՝ աշուղական խաղ չունի.
Արմանտն ասաց՝ տաղն ու խաղը ձե՛զ պահէ՛ք,
Դա՛դ կայ սրտում, ու ձեռքն իր աղ չունի...

100

Եկանք աշխարհ մե՞նք ապականե
 Մ'արմնով՝ որպէս մամուկ յայկան,
 Ու շարացանք — ե՞րբ պիտ' հազնենք,
 Օ՛ր, մե՞նք մարմին անապական:

101

Ո՞վ է ասել՝ լոկ կաւով է շագախուած
 Մ'արմինը մեր, երբ ցաւով է շագախուած,—
 Կաւն ու ցաւը մերուած իրար, ծաղկել է
 Կենաց ծառը, որ գաւով է շագախուած...

102

Թէ չպիտի ինձնից մնայ ոչ մի յուշ,
 Երբ գնամ ես աշխարհից այս շուտ ու ուշ,—
 Քարա՞պ ես գու միթէ, աշխա՛րհ, որ զլի՞իս
 Կատրում ես գու, ինչ կուլայ կայ, ինչ որ կուծ...

103

Արմանա, տեսա՞ր, աշխարհն այս մի խարուսիկ հե՛հաք էր,
 Մ'արգու համար այս ծարաւի՛ ճա՛հած, զատարկ գաւաթ էր-
 Քաւիչի պէս մերք փափուկ էր, ու ժայռի պէս՝ մերք կոպիտ,
 Վերջը, տեսա՞ր, խեղճի հագին այն քրքրուած մի լաք էր...

104

Աշխա՛րհ, աշխա՛րհ, գու մե՞նակ ես մնացել,
 Էլ չե՛ս խարի, անյենակ ես մնացել,—
 Ա՛րը միթէ յենա՞կը չէր քո մի՞նակ,
 Դու աննեցուկ, անխոյա՛կ ես մնացել:

105

Ի՞նչ հոգ, Արմանա, սիրտդ հատնեց, խոցր մնաց իր տեղում-
 Մի օր խնդում, տաս օր քախժում, հոգոցր մնաց իր տեղում:
 Առանց խոցի եւ հոգոցի, ի՞նչ կ'անէիր, ո՞վ իմ սիրտ,
 Տե՛ս, հնոցից նրանց վառած, բո՞ցր մնաց իր տեղում:

106

Երբ Յայսր կայ, ի՞նչ փոյթ խոռոչ ու խուրբ:

Երբ Լոյսը կայ, ի՞նչ փոյթ խաւարն ու մուրթը.—
Յոյս ու Լոյսը թէ չլինեն, ո՛հ, այն ժամ,
Գիտեմ, Տէ՛ր իմ, կայ անսահման Քո գութը:

107

Թէ հանգիստ ես ուզում, սիրտ, դու հանգիստը մոռացի՛ր.
Ուրիշի դու ցաւի դէմ՝ հոգուդ դռները բացի՛ր.
Մի՛ թացիւր քո այժերը, սրբիւր արցունքը խեղճի.
Ապա, հանգիստ խզնով դու՝ համբուրիւր ու հեռացի՛ր:

108

Տե՛ս, սիրտն իմ մերթ խօսուն է, մերթ լուս է.
Մէկ խնդուն է, հագա՛ր անգամ տխուր է,—
Զհասկացայ ես իր յեզուն, Աստուած իմ,
Ասա նրան, որքան տխրի ի գո՛ւր է:

109

Ականջներիս մէջ ինչ որ մի ձայն է հնչում,
Մերթ՝ գանգատում ու լայիս, մերթ տատրակի պէս՝ մնչում,
Մումջում է՝ բա ո՛ւր են, ախր, դրանք ո՛ւր կորան,
Ո՞վ կասեցնի պիտ՝ ապա այդ անհասցէ, անկանգ չո՛ւն:

110

Թէ որքա՛ն եմ ես համբերել, ե՛ս գիտեմ,
Որքան մեղրով եմ քեզ մերել, ե՛ս գիտեմ,—
Քո դառնութեամբ ինձ տանջեցիր, ո՛ր, որքան,
Կեա՛նք, որքա՛ն եմ քեզ համբերել, ե՛ս գիտեմ:

111

Քոզ կոնչայ որքան կ'ուզի աւերակում անաչք բուն,
Ո՞ր պայտն է որ աւերուեց ու չիճուեց տեղը տուն.
Որքան կ'ուզի դաժան վարուի թոզ ժամանակն անգութ,
Կ'երթայ հիճը, կը գայ նորը, չե՛ս կասեցնի դու մարդուն:

112

Ջիզ ես, գրգիռ եւ արիւն, բորբոք սիրտ ես եւ հոգի,
Քեզնից բացի հաւան չես, ո՞վ մարդ, տեսնէ, ո՛չ ոքի.
Բա ի՞նչ եզաւ քո հոգին, կամ սիրտը քո սիրաբորբ,
Որ սրբի արցունքը որբի, բարին ու սէրը ոգի:

113

Ի՞նչ անեմ, սիրտ, ես՝ մերթ փափուկ ու մերթ կոպիտ էմ լեզուն,
 Մէկ խոցում ես, մէկ՝ արտասում, ու վերներն ես էմ լիզում,—
 Տուրեառքի մէջ այս անվերջ, ապափինման շկա՛յ յոյս,
 Դու կեանք ես իսկ, կրակի պէս մէկ կիզում ես, մէկ՝ կիզում:

114

Դու յաւերժ ես, ո՛վ աշխարհ, եւ դու պարզ ես ու խրթին՝ ^{է՛}
 Որքա՛ն ծեր ես ու պարման, որչա՛փ պայծառ ու մթին—
 Որքա՛ն հին ես, որչա՛փ նոր, դու անցեալ ես եւ գալիք,
 Բայց վախում եմ, որ քեզ էլ հնձի մահուան գերանդին:

115

Ձեռներս եմ կարկանդակ, էլ չե՛մ բռնի Քո փէշը,
 Գեղեցիկը թող իշխի, ոչնչացրու, Տէ՛ր, գէշը:
 Թէ պիտ՝ լինէր մարդն այսպէս, էլ ինչո՞վ ենք Քեզ նման,
 Դարձրու խօսում, իմաստուն մեզ Բազասամի գէթ է՛շը՛:

ԱՐՄԱՆՏ

ԹԵՆՐԱՆ

(1) Ըստ Աստուածաշնչի (Թուգ ԳՎ, ԻԲ) նման հրաշք կատարուել է երկու հազար տարի առաջ, երբ միեջեւ այդ անլիզու անասունը սկսել է խօսել, այն էլ շատ իմաստուն:

Բ. ՔԷՊԱՊՃՆԱՆ

ՔԱՅԼԱՓՈՒՆ ՄԸ ԵՒՍ

Սե հկամքն պէս՝ անակնկալօրէն նրամէշտ առու պարոն ձիւազերեան, կոնակը գարմնէլով հի ջգային սազի մը պէս բալկով Հեռացաւ ու գնաց գլօզի իր կառքը: Յանկարծ բուսած էր Սուրճի կառքին ջաղը, երբ ա՛ն, երկար փնտառուքէ հաք, կրցած էր պարտապ ահա մը գամնէլ իր կառքին համար՝ Քլա- կեամարքքի մօտերը: Ջերար շէին տեսած բաւական առեւել ի փեր հե առ- նուազն պարոն ձիւազերեան պատմէիք շատ բան ու նէր: Կարնիկ հկամքին շափ գոզելով անապարհբաւ թիւնը՝ մտիկ բրած էր անոր բտածները հե խուստփած աջ ու ձախ նայել: Գարոն ձիւազերեան այս անգամ այ խոսած էր Հնոզ ու՛մ ու սրտով, որ նախ հե առաջ բարձրածայն խոսիլ կը նշանակէր ձեռքի հե ոտքի առտաւ շարժումներ, ծամածաւ թիւններ: Աւելի հաք, երբ կը փորձէր Օթթի-Պրէկներ-Շիրաւըն խաշածնի էլ, բա՛ն մը՝ որ նախ այսօր գրիթը անկա- բիլ էր, փորձեց փրփշէլ պարոն ձիւազերեանին բտածները հե Հաստաակեց, թէ գրիթը այինչ մնացած էր միայր: Ո՛չ մէկ բան պիտի կորսնցնէր, եթէ այսու- Հեան հիսու շահագրգիւր պարոն ձիւազերեանին: Այս ժաւածու մը, առաջին անգամ բարձրածայն արտայայտուած, պատճառ հանդիտացաւ, որ մտնուայ երթեւեկը, փոզուցին փնտհը, որ տարիլ մը ու էլի շինտփայրի փերածուած էր՝ ու ապի կոչակրով՝ հոս, գործիքներով՝ հոն, ջանդուած հե վրայ վրայի գիզուած ոտփայթի բեկորներով՝ ունդին, հե շհայհոյլ աւ բուրբին: Ինքնաշարժի մը շտակը արթնցուց փնտը: Հապնեպով անցաւ գիմտցի կողմը, վազելով հե նայնիակ ու- առու մով մը ցտակելով այդ տանիի ու ապի կոչակրու ն հէկուն վրային: Հապի հոն հոսած՝ արզէն մուցած էր պարոն ձիւազերեանը:

Յափշտակուած էր, ինչպէս միշտ, Պի խերկիլաւ Կու թրնպերկի ցուցա- փեղզիով: Ծաշակով ձեւ ու որուած էին իրենց գիբրերը, ա՛յն առտիեան, որ պարբերաբար կը ստիպուէր գնել անոնցմէ ջանի մը հաաը, հրապուբուելով անոնց արտաքինով: Քեզ գլխուան կ'ընեն, կ'ընէր Հիլաա բժժիմագով: Գոց էր գրափանու թը: Ձեռքը գեո բոնակին վրայ՝ նշմարեց գեղին ազգապիբ մը, փակցուած գրան ապակիին:

Բի գանդական երգեցողութիւն (չարականներ) Ս. Մարկոս եկեղեցիին մէջ՝ 14 Մայիսին, իրիկուած ժամը Բին: Առոր սակը Աթլնրի մայր առնարի երգչախումբին մէկ յուսանկարը: Յիւնց ՎՄարմարաշի մէջ հրատարակուած գարաց գապի անհամար յուսանկարները, որոնց անգամները անվերջանալի գոյամարտ մը առանձնակ տարիներ յախուութիւնով փերապրոզ մէկու մը ար- գոր հպարտութեամբ կը նային ի ամերապին ու գզու թեամբ՝ ջանդակուելու:

Համար նախ թերթին էջերուն եւ, յաւազոյն պարտադրանքն՝ Հեռագրային մարզոց շրջագութեան մէջ՝ իրրեւ ա՛ն՝ որ կը ձեռնարկէին զյայտ՝ Հերոսները առնուապէս առտրեալին: Յաւանական երգչախումբի անդամներուն երեսին վրայ գրաւ-
 ճըւած անտարբերութիւնը, նայեալով վախը Մարտին առեկէ Հարազատ Քաւե-
 ցաւ: Քանի՛ անգամ դուրս ելած էր փողոց՝ Մ. Յանգուտակն յաւնին Հասը
 ծաւը թափանցած, բերնին մէջ՝ Համը նշխարին (կրրեւ իջէ չէր յախագած կէտէ
 գոյն եւ զբաժն միւս ա՛ն՝ որ աղպրուած էր՝ ծամել) եւ շրջագութեանը մէջ իրաւ
 Հայկազար գոգոց գոտի պնակն՝ իր անփոքրամասն պաշտներուն ընթացք —
 բազարօրին ասորիք չէր ճը փնտաւոց եւ միայն պաշտամբ Հայոց եկեղեցիէն
 ներս մտած մէկու ճը պէտ, Հագի թէ նայելով գիտացի կողմի առններուն: Յե-
 աոյ փազան էր գէտի փաւ եւ գժած ցերեկու ան Հայոց:

Արեւը գոտիս կլան էր անտրեւն հասէլն: Մարտն բանկոնին կոնակնե-
 րը թափեց եւ շարունակեց իր համբան — Կիմա թէ՛ ճը առեկէ գանդալ — գէտի
 ՇՄայնՅար Հրատարակի: Արեւը որ կը թալէին, բաժու որեւր ալ թեւ երկին
 սզը ցած, բաւեցընին տեղամ՝ կը բացաղանչէին կարմիր փրատուութիւն-
 ներով: «Փաշիգովն» պիտի յարկնէն: Մե առեկէ փորը, այս անգամ սեւ գրե-
 րով: «Մարտին» հաշիւ առնին — Համբարտիտար կը ժողովնէ փրցուած
 կառնկները, բաժմած արիւնը — Իւրաքանչիւրը մեր գէններուն փամ-
 փաշար պիտի գառնայ եւ որ մը մեր գէնները պիտի յարկն: Անցաւ անոնց
 թալն իր կառնկները ընկելով: Մտածարար էին անոնք եւ, փա՛ւք Յերթ, կը
 կենդանի իրենց տեղը, նայեալն՝ բացաղանչոյ բաժու որեւր:

Տը ինքնօրնայ թալ թուր — ձեւըդիս 1987. 8 Յունիսին Համագրի մէջ:
 Պրիւ-Հանուր կը ներկայացնէ — Բրիւս աը Պարի: Անգրամնիկ կելոյթ Գերմա-
 նիոյ մէջ — Ի. Ք. յայտ: Առեկէ փերն՝ Թիւս Յերթըր յատարը կը հոնէ: Գեր-
 մանեւ զարեական մշակու թային միւթիւնը կը ներկայացնէ Թէր-Վան-
 միլիոգային ճըցա մներ — Գերմանիա, Հոլանտա, Քարթիա, Պելճիա, Գա-
 նա...: Մեծագուտր — Փայթիկ աը վարա, Փայթիկ թալ փախն: Կարեւոր-
 նին մերկ՝ յարա մարտական երիտասարդներ մեարթնին գաշայններ կը մտե-
 նած կիտամերկ գնդու կնկերու, որոնց մեարթը կապու ան նն, ձախ կողմերին
 մայթիւտ պատարաս Հարաւի ճը: Անչա՛ւս որ պիտի յայտնեն, իտրնցաւ
 Մարտն: Կեցցէ՛ փրկութիւնը: Ժողովրդային Համար՝ մասնակցութեամբ
 Մեհնաւ Հմին իրպիլի, Կեմիլ Սապարի, Մուժաւ Պիլպիլի, Շինէր Շինի:
 Գառնուկ ճը Հայոց կաւ աոյ:

— Դուք գառնու՛կ էք, որ կը մասնակցիք մարզահամարին: ԱնՀաւա-
 աոյի յուրիք Յուստոտանէն: ուսերը փոխուիլ կ'աղան, բայց ինչո՞ւ. բաժու-
 իտուութիւն, բաժուգէն. մարքտիտական խմբակ:

Սըր 3 Սեպտեմբեր 1982ին — պատմական որ ճը իրեն Համար — Հանկէ
 Կ'անցնէր թրքական Հի պատտարածը երթալու: Համար՝ առաջին յարկը Ան-
 ցայիկը Հոխնաւս սին, նայած էր գէտի պատը: Հոն՝ թուրք մարտիկոցմանները
 իրենց անէնքները կը գրէին գրիտայ իրներով եւ նախընտրաբար գրչերները:
 Անկեմարթի ճը Համար կեցած էր անոնց առիւշ, կարգալու ճիւղ ճը թափելով:
 Այս անգամ ալ Հի պատտարածի պաշտանները փութացած էին սեւ ներ-
 կով անընթեան նիլի գարննի իրենց Հայրենակիցներուն անէնքները: Մարդ ի-
 կապելս առաւ կաճուիս պէտք է երթար, որպէսզի կարենար կարգալ թան ճը:
 Մարտն կեցած եւ յանկարծ նշմարած էր երկու պահակներ Հի պատտարածին
 մուտքին առիւշ: Անոնցմէ մէկը գերմանացի ստրիկան ճըն էր, միւսը՝ թուրք
 ճը: Ան փերթնը շարունակած է խտարէն նայիլ, երբ Մարտն ներս կը մտնէր
 գուռնէն: Գրեթէ փառակ էր, թէ ան անորոշ բաներ ճը փոփոցած էր իր մեարթ
 փոյթ-Փայթիկ մէջ: Վեր Համանկով, ընդու նստած էր երկու պաշտաններու
 կողմէ՛ իւրաքանչիւրը բանկոնին ձախ կողմը անկներեւ առեցրով: Հարցնել

հաջ իբ անուներ եւ մակամուներ, աննդոս խուզարկած էին իր վրայ-գլուխը եւ միայն անկէ ու Հիւ պատասխան տեղակային ստորագրութիւնը կրող պաշտօնական Հրահրարի կարգալէ հաջ, թոյլ տուած էին, որ երթայ աս վերջինին սենեակը, աննդհանա Հետապնդելով Սուրբեր՝ իրենց կասկածմա Հայեացքներով: Անշուք եւ անշուկ անցապիբը յանձնելէ եւ տեղակալէն իր թուրք Հպատակութենէ Հրամարիլը փաստող վաւերաթուղթը ստանալէ հաջ, վերստին անցած էր պահակներուն առջեւէն: Թէեւ, տարբեր պատճառներու բերմամբ, թէ՛ անոնք եւ թէ՛ Սուրբն խորունկ չու նշ մը քաշած էին: Հիմա ո՛չ դուրսը եւ ոչ ներսը պահակներ կային, շկար նաեւ այն կայմը, ուր տօնական օրերուն կը պարզէին իրենց գրօշակը: Պատին վրայ անուշապիր մախակողմեան մը շեւ-զափոխականները գրած էր, մոռնալով, որ Հիւ պատասխանը տեղափոխուած էր եւ անձեկնելի դիպուածի մը բերմամբ կը դանուէր Ան-տեր-Քրիտաուքիբիէ փոցոցը:

Կեցաւ ճամբուն եզերքը, սպասեց, որ կանաչ լոյսը վառի: Դիմացի կողմը՝ խուճր մը աղջիկներ յուզումէն եւ շպարէն կառ-կամիբ այտերով կը օպատէին իր կողմը անցնելու եւ շոթափունն տխրութեք երթալու համար՝ միշտ նոր յոյսերով: Եթայնթոր Հրապարակը գրիթ պարսպ էր: Բամազան Ատրկիտ-դիլ, միթրոյին մուաքէն, մեծածաւալ ծանուցումէ մը կը նայր Սուրբնին, իսկ վրիժաուն հեանորդները այս ամեծ ուսուցիչին երգում կ'ընէին, թէ զինք պիտի յիշեն ընդմիշտ՝ պայքարի գծով: Կը բացակայր Եթայնթորի թագաւորը՝ Եաշար կիւնէշ, որ ստիպուած կը մնար բանալը՝ տասներկու տարուան համար: Իր որբացած բողանոցները, մուկիտաղի աուները եւ այլ մեռնարկութիւնները ձգած էր տեղակալներուն: Իսկ այն աշկերտները, որոնք յառաջիկային թեկ-նանու էին զինքը փոխարինելու թմբցուցիլի առուժախ զործին մէջ, վար-սայարդարի մեռէ ելած՝ գանգուր մագերով եւ Հոկիկի ընտիր զգեստներով, զորս մարդ լոկ կեանքը եւ կամ ազատութիւնը փրկելու համար պիտի համար-մակէր գործածել, անփոյթ կը քայլէին Կէօրկիթրասն ի վար, զլուխնին մերթ քովնաի փողոցներէն եկող կառքերէն մէկուն բաց պատուհանէն ներս երկա-րիով եւ մտերիմ ու շահաբեր զրոյց մը սկսելով վարորդին հետ:

Եթայնթոր գեղարան. հոս թրքերէն կը խօսուի: Պեքեր ու նա Ֆիլտօկէ. լաւ տեսնել եւ աւելին. պաշտօնական տեսողութեան քննութիւն՝ մեր վարորդի արտօնագրին համար: Կասեցուցէ շողարձակու մը: Տիկնանց պայտսակ-ներ, եկան մարթի՝ 285 մարք. շպարու մի պայտսակ, շփոյ սու կաշի՝ 325 մարք. թղթածրարի պայտսակ՝ միայն 222 մարք: Գունաւոր պատկերներ գունաւոր տիաներէ 13 X 18 սմ.՝ միայն 0.89 մարք: Ծոթօ Փորսթ: Պրինքմանն, եթէ կը սերէք մեր գրամը: Սուրբն նախ Հաշուիչներուն բաժինը նայեցաւ: Հայեացք-ներովը զննեց իւրաքանչիւրը: Եթէ լըլլար ապակին, որ կը զատեր զինքը անոնցմէ, մատը պիտի երկարէր, պիտի զպլէր սահղներէն մէկուն եւ իսկոյն պիտի կատարուէր իր ու գածը: Այր գիտեր, թէ ինչ պիտի ընէր նման գործիքով մը, եթէ ան կենար սենեակին մէկ անկիւնը: Եանտի որունս էր կիրարման զաշտեր, բայց չէր գտած: Ա՛խ, կախարդանքը իրեն հնազանդող սա մեքենա-յին: Արդէն դրամ ալ չու նիմ, ըսաւ Սուրբն բարձրամայն: Այսօրուան համար՝ այսքա՛ն: Մեր կատուն աչքերը չորս կը բանայ, որպէսզի գիները շարժին մու-կերուն պէս: Միջին տարիքով մարդ մը՝ բուխ դիմադիծով կը նայր պատկե-րասփիտի գանազան գործիքներուն, շարունակաբար ցուցափեղկին մէկ ծայ-րէն միւսը երթալով: Պզտիկ տղայ մը հանդիպակաց ցուցափեղկին առջեւը կանգնած — հոն կը ցուցադրուէին խաղալիքներ — յափշտակուած կը դիտեր իր մարմնացած երազները: Տղան յանկարծ մարդուն քովը վազեց, բանիւր մը ըսաւ, Սուրբն արարիւն պատասխաններ լսեց, իսկ ան ձախ թեւը երկարեց դէ-պի մուտքը վաճառատուն, որ գոց էր հիմա:

Ախպարի՛կ: Սուրբն գլուխը դէպի աջ դարձուց: Աւետիան էր: Եկո՛ւր, ըսաւ: Հագիւ թէ՛ ժօտեցած էր վաճառատեղանին, Աւետիս խոշորկեկ պնակ մը, լեցուն ապակուած գեանախնձորով եւ երկու հատ երչիկով՝ շէնց Սուրբնին կողմը: Գլխի շարժումով մը հաստատեկէ ետք վարպետին րացակայու թիւնը՝ շարու նակեց. «Կն՛ր, ախպարիկ, շեղի համար է՛ն, թեւ կրով մէկը հիւրընկալող տանտիրոջ ձեռքի աւ թեւի շարժումները ընկնով: Նայինք վաղը ի՛նչ պիտի ըլլայ, ըսաւ Աւետիս: Յանախորդները շիչ էին հիմա, թեւերը յենկող վաճառատեղանին վրայ՝ ժօտեցուց գլուխը Սուրբնին: Պիտի յաղոյթ՞ք կ՛ըսես, կը փրսփրաւ: Միշտ նայն է խորհեցաւ Սուրբն, գեանախնձորները ատենէն առաջ գուրս հանած էր տապակէն, կակուղ էին եւ նաեւ անլի: Համեմատաբար լաւ էին երչիկները, անոնցմէ մէկը թաթիկեց պնակին մէկ կողմը գիղուած առատօրէն ժաննանիին մէջ — կծուն շատ կը սիրէր —, խտճաւ խոշոր կտոր մը եւ գայն ծամեց արտօմակով: Պիտի նստին նրբանցքին մէկ ծայրը՝ նստարանի մը վրայ: Պիտի սպասէին, որ կարգը իրենց գայ: Աւետիս գունճաւ երեսով պիտի նայէր գէպի գուռը, որուն ետեւը պիտի որոշուէր իր ճակատագիրը: Փաստարանը ըստ սովորու թեան յապաղու մով եւ իրար անցած պիտի գար, հապճեպով այդ մը պիտի նետէր իր թղթածրարնէրէն մէկուն: Յետոյ գատուորին եւ գատակային առջեւը դրնթէ նոյն բաները պիտի կրկնուէին. անուն, մակալանուն եւ միւս ձեռակերպութիւնները: Լա՛ւ, լա՛ւ, ըսաւ Սուրբն՝ ծամելը շարունակելով: Ինքն այլ չէր գիտեր. թէ ինչու կ՛ըսէր այդ: Ու մայ մը քոքա-քոյս խմեց խաւարարան գուռաթէն, զոր Աւետիս հոն գրած էր իրեն համար: Ան հիմա գրազած էր նոր յաճախորդներով: Սուրբն շարունակեց ծամել: Խնդրեմ, անգամ մը եւս պատմեցէք Արեւմտեան Գերմանիա ապաստանելու մեր պատճառները: Եւ թեկնածուն կը պատմէր իր ողբալիկները, որ մերթ կը սկսէր Սասունէն կամ Պիթիւտէն եւ կամ Պոլիսէն, պարբերաբար ընդհատուելով գատուորին հարցումներով: Սկիզբները Սուրբն յատուկ ճիգ կը թափէր՝ ժանտաճառու թեւները ճշգրտօրէն գերմանարէնի թարգմանելու համար: Աւելորդ, բոլորը աւելորդ, մրմնջաց: Աւետիս միշտ գրազած էր, հասանաբար չէր լսած ըստմաները: Փաստարանը ճիշդ լուծուեց զատած էր, շարունակ կ՛ուսու մտաւորէր թղթածրարը եւ կը սպասէր նիստին վախճանին: Մե՛ղք, որ այդ Յակորները, Կիրակոսները, Զատիկները եւ բոլոր միւսները չեն գար իրրին գիակ, խորհած էր անգամ մը: Թերեւս այն ատեն աւելի գիւրդին ըլլար փաստել, թէ անունք իսկապէս կը կարօտին ապաստանի: Հոգ չէ թէ յապաղու մով՝ պիտի գար փրկու թիւնը, բայց վերի ատեանները պիտի չրեկանէին ապաստան շնորհող վճիռները: Երչիկին վերջին կտորը արտօմակով թաթիկեց ժաննանիին մէջ, պատեց գայն ամբողջութեամբ ժաննանիներով եւ բերանը արարաւ: Պարսպ էր պնակը, պատ-պարսպ: Երթաւ բարով, ախպարի՛կ: Վաղը առաւօս ժամը իննին շժոռնաս գայ: Սուրբն ալ թեւը վեր հանեց եւ ափին մէջ ճմլուած թուղթէ անձեռոցը վարժ շարժումով մը նետեց աղբամանին մէջ:

Պութի Ռ. Իքէնտ. Սամուէլլա Մացցա՝ իտալական նորաձեւութեան արտակարգ նմոյշներ: Փրիցցաները՝ 2-80, պանիրով՝ 3-00: Պանութեաներուն մէջ գողութիւն մի՛ բնէք, Հեսուանքներուն մասին խորհեցէք: Կէօրկ Կրիէ. տունի ատուծախ: Առաջարկներ՝ մեր պատշգամբը ծաղիկներով ողողելու համար: Լաւ աղոյսին լաւը. Էտուչօ Կալա թիւ մէկ — կենսասէրներուն սուրճը: Նորոյթ. յղութեան քննութիւն՝ ամսականէն երկու օր առաջ, միայն 6-50: Տայնս-մանն — տեխնիքան 300 անգամ Գերմանիոյ մէջ: Սօօ՛, ինչ լաւ, ես հոս կը փորձեմ Գերմանիոյ ամենասիրուած սուրճը — Կոլտմորքա: Լայթց ճշգրտութիւն կը նշանակէ՝ համայն աշխարհի վրայ: Աւելի անգին՝ մուրացկան մը, գետինը նստած, գլուխը վար ծռած, ձեռքը խաւարարի կտոր մը. բանտէն նոր ելայ, գործ չուներմ, սուս չուներմ, ինծի օգնեցէք: Յիշեց իրեն ծանօթ, անգա-

ժառանգան, Հազարու մէկ ազգիք եւ կամ անկէջ ժրմիջացոյ գիտութեան որ-
որոց ենք: Արդէն անցած էր անոր առջեւն:

Յրէտփոքի ժամերը ստոհման հասց ճշ կանց ասած էր. մէջը՝ հրկու
պաշտաններ, ժամերսքը գրաշուան իրենց հրեան ճիւղ, կը սպասէին ցու-
ցարարներու, որպէս զի զանկ իրենց անորմութիւնք: Բայց չկային ցու-
ցարարներ: Կարէի բաց պատու Հանէն մերթ կը յարզէին կարս: Կ խոսակցու-
թիւններ, վերջին հրեանց ենք ստոհմանս Են: Երջիկ կիթաւիտ ճր,
անանկյով բացակայոյ աւնկնդիքները եւ պարտոյ զլիտարիչ՝ կ'երզէր. Ճը ասն
ճանց շայն էնի ճոր: Գոգը խոս ճր ճը հրեանսարզ ենք բազմայն կ'երզէին.
Հանցէք Տիրոջ ճայնք: Մէտքընփիք որուան սա ժամուան ալ լիփ-չիցուն էր: Կը
յանկնարարներ ֆրանսական ճեր ընտիր գիւնիները: Վերկն-յիւնճէն՝ կը
խնդրեմ 150 կրամ: 6.80 կ'ընէ, յարզ կիթ ափէին: Իւրաքանչիւր սր գասաթ ճը
լամփայն կ'արժէ: Ճաշակեցէք ճեր ընտիր պազպազակները: Գանանա-պոթ՝
6.90, Հանի-ճուն՝ 6.30, Ընկերութեան բաժակ՝ 24.00: Աժան է սա ընկերու-
թիւնը, ժրմիջաց Սուրէն եւ գուրս կլաւ:

Ակնմարթի ճը Համար կեցաւ Սաքս-ուճա-Հայնցըլճանինն առջեւը,
նայեցաւ ցուցադրուան գիրքերու: Մէկը սուչարութիւնք գրաւեց. Քուրքիա
— Ան ծագէն ճիւնչի: Սուրիական անապատ: Ան կիթ հաքք, կրք կ'անցնէր Վեր-
ներ-ուճա-Վերներինն առջեւն, չնայելով իսկ ճանկական Հազուսաններու՝ —
ճասուէ էր, թէ կրքեր ենք պիտի չճանէր այդ խանութին — ճանկնայով
Օպերն ճափէին, վերջիչց գիրքին խորագիրը: Իսկապէս կա՞ր Հոն ճանկապատ
բառը: Կրնար վերաց ասնայ եւ սուղկի, բայց չըրաւ: Ենքսը կ'այրէր եւ պէտք
սինք խմելէքի: Ենքս ճասու Օպերն ճափէին, անցաւ անոր առջեւի՝ Կէտր-
կըլթրատէ նայոյ կողմէն, սր ինչպէս ճիւղ, գերչպարուան արկիներն, բարձր
աթոններու ճիւղ թաւան՝ արհեստավարճ անապարհութեանք կը զննէին
ենքս ճանկոյ այրերը: Սուրէն անցաւ Եանէի կողմք, ճիւղին գասակարզին արա-
ճապարուան ճապ արհարանին, նեւեց ինքզինքը լայն բազկաթոններէն մէկու յ
մէկ եւ սպասուորին, սր ճիւղ հաք ցցուեցաւ իր սեղանինն առջեւը, ապապրեց,
վերջինն կիզով ճը, սեճասպատ մէկու ճը պէս գրեթէ Հեւ ի Հեւ՝ խոչար աման ճը
թիւ, պազ եւ լեցուն սասի կարներով: Ենքսը կ'այրէր պարզապէս:

Բ Ա Պ Ի Ն

Ի Զ Ո Ւ Ր

Փախուստ տալ
աչքերէդ ու զգայարաններէդ
ներս խուժոզ սա սրահէն:

Հոյսը անձայն, փխրուն, բունկոզ,
լոյսը ամբողջական տակաւին շատ պիտի սիրեմ:

Հոգի գոյներով ապականած՝
կը մերկանամ, կը մերկանամ պզտոր մորթէս,
որ ա՛յ ոչինչ կը Յանչնայ:

Շարժումներս խոտեր են: Կ'անին:

Զեփիւռը դարձեալ կը վերագառնայ՝
դպչելու մարմնիս-
պղպղակներ կ'ուռին՝
թարթիչներէս մինչեւ եզրը երկնքի:

Նորէն կու գամ
մատներուդ հազար կիրճերուն յանձնելու մարմինս:
Վարդագոյն ներբաններդ կը ննչեն վրաս
եւ կը սուգուիմ ես դանդաղ
ակունքին մէջ մապաղութեան:

Կը Յչան ծաղկոզ շուրթեր՝
թրթռացումներ գերզգայուն,
կը կորսուիմ հոսանքիդ մէջ
ու կը յարդիմ փրփուր-փրփուր՝
ծածկելու կրակը մեր արեան:

Քարէ հոգիս կը նետեմ գետ:

Ոտներս հիմա գիս ոչ մէկ տեղ կը տանին...

Բանաստեղծ մը ի գուր կ'այրէ ինքզինք...

ԱՐԱՄ ՀԻՒՂԵԱՆ

ՆԻՔՈՍ ՔԱԶԱՆՁԱԳԻՍ

...Առաջինը Նարուածը տուողը մենք պիտի չըլ-
լանք, բայց եթէ պարենն մեզի, պէտք չէ մտնայ, որ
Աստուած մեզի այ մեռք տուած է, ու փոխադար-
ձարայ մենք հաս պիտի գարենք: Ի՞նչ կրնայ բնկ
արդարութիւնը, ինչպէ՞ս կրնայ անբիւս ինքզինք
պարտադրել անարդար ու անպարկեշտ աշխարհի
մը մէջ: Պարզ է ուրեմն, որ արդարութիւնը ոչինչ
կրնայ բնկ, եթէ զինուած չըլլայ:

ՆԻՔՈՍ ՔԱԶԱՆՁԱԳԻՍ

ՎԵՐԱԽԱԶՈՒԱԾ ՔՐԻՍՏՈՍԸ

ՀԱՅԱՑՈՒՑ՝
ՍԱՐԳԻՍ ՏԷՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՆԻԿՈՒԹ (Կը նուազէ սրիճըք եւ կը պարէ իր նուագիմ կշռոյրով: Կը պա-
րէ՝ ցատկաւանդ վայրի անասունի մը պէս: Երբեմն-երբեմն
կանգ կ'առնէ եւ չղագրգիւ կ'աղագակէ. «Ա՛հ, խոյ, բրդոտ, հո-
տիճ անաբոնորդը: Վաղը դարձեալ պիտի պայտարիմք»: Վայրկեան
մը դարձեալ կը նուազէ սրիճըք եւ կը պարէ)։— **Եթէ քեզ չկարե-
նամ գլխանել՝ ինքզինքս Նիկոյիս պիտի չկոչեմ այլևս:** (Կը նուազէ
եւ կը պարէ): **Սրիկայ խոյ, այսօր այ շարտարեցիր մաքիւնքը:** (Կը
նուազէ եւ կը պարէ): Ա՛հ...

(որ մտնէ Մանոյիոս: Կանգ կ'առնէ, մտացրի կ'երեսի: Նիկոլիո կը դադրեցնէ պարը):

ՆԻԿՈՒԼԻՑ.— Վերտղարձա՞ր, վարպե՛տ: (Մանոյիոս չի պատասխաներ):

Քեզի չամար պատրաստեցի խորոված, հաց ու պանիր:

ՄԱՆՈՒԼԻՑ.— Անօթի յեմ, Նիկոլիո:

ՆԻԿՈՒԼԻՑ.— Ինչո՞ւ:

ՄԱՆՈՒԼԻՑ.— Այդպէս: Կը մտիմ: Սաստիկ տաք է: Կը խեղդուիմ: (Մանոյիոս չի պատասխաներ: Կը նստի բարի մը վրայ): Երեւի սարահարթի պիղացիները նեղացուցին թեղ:

ՄԱՆՈՒԼԻՑ.— Այո:

ՆԻԿՈՒԼԻՑ.— Ինչո՞ւ, Հոն դացիր: Զար աչքեր սեւեռած են վրայ, վարպե՛տ: Անիծեալ էգեր: Անիծեալներ: Եկուր, այս գիշեր փարսխին մէջ պիտի քնանաս:

ՄԱՆՈՒԼԻՑ.— Ո՛չ... ես Հոս պիտի քնանամ:

ՆԻԿՈՒԼԻՑ.— Հո՞ւ, դո՞ւրբ:

ՄԱՆՈՒԼԻՑ.— Այո՛:

ՆԻԿՈՒԼԻՑ.— Կ'ուզե՞ս, որ սրինգ նուագեմ քեզի:

ՄԱՆՈՒԼԻՑ.— Այո՛, նուագէ: Սրինգը կը փարստէ երազները: Նուագէ: (Նիկոլիո կը նուագէ): Այս մարմինը ինծի չի պատկանիր այլեւս, ասիկա Քրիստոսի մարմինն է...: Օգնէ ինծի Յիսուս, օգնէ՛ որ Մազթաղի նացին չերեւայ երազիս մէջ այս գիշեր:

(Գլուխը կը դնէ ծուկկերուն: Երաժշտութիւն: Լոյսը կը փռնուի: Կը բնանայ: Կը մտնէ Մարիամ Մազթաղիցացին. ան ունի այրի կնոյ մը դէմքը: Մազթըր ձգուած են ուսերուն: Կը մտնենայ):

ՄԱՐԻԱՄ ՄԱԶԹԱՂԻՆԱՅԻՆ.— Տէր, ես Մարիամն եմ, մեղաւորուհին: Քոյլ տուր, որ Համբուրեմ քու ոտքերդ: (Մանոյիոս բուռն մէջ թեքուօրէն կը շարժէ):

ՔԱՔԷՐԻՆԱ.— Տէր, Տէր իմ, Քոյլ տուր, որ դպչիմ պատմուհանիդ քղանցքին: Քոյլ տուր, որ Համբուրեմ քու արիւնած ձեռքդ: (Մանոյիոս կը շարժի): Քոյլ տուր, որ զէջող ծածկեմ իմ մազերովս: Տէր, Տէր իմ, Քոյլ տուր ինծի, որ Համբուրեմ թերանդ: (Մանոյիոս Քուռնի մէջ այնպիսի շարժում մը կ'ընէ, որ կարծես ես կը մղէ տեսիլքը): Ինչո՞ւ ես կը մղես զիս, Մանիլիոս: Քոյլ տուր, որ Հպիմ ձեռքերուդ, ոտքերուդ: Մի վանկը զիս, Մանուլիոս, փրկէ անձս: Քոյլ տուր, որ մազերովս բանամ աչքերդ:

ՄԱՆՈՒԼԻՑ (կ'արթննայ).— Օգնուի՛ն:

ՆԻԿՈՒԼԻՑ.— (Կը դադրի նուագելէ եւ կը Յշայ).— Ա՛հ, ա՛հ, նորէն սկսար երազել, վարպետ: Անպայման սատանան տեսար:

ՄԱՆՈՒԼԻՑ.— Աստուած էր: Աստուծմէ կու գայ այս երազը, Աստուծմէ, որ կ'ըսէ ինծի ինչ որ պէտք է ընեմ: Հոսկցայ: Վար պիտի իջնեմ եւ խօսիմ Քաթրինայի հետ: Աստուած ինքն է, որ կ'առաջնորդէ զիս...: Քաթրինան ինք չէ՞ր, որ ըստու, ի՞նչ ես կու տայի իրեն լուսինը՝ զայն պատան-պատան ըրած: Լուսինը, այդ անարատ լոյսը, Աստուծոյ այդ խօսքը: Ետեսո՛ւ լոյսը կը բացուի:

ՆԻԿՈՒԼԻՑ.— Հիմա մի երթար: Աստղաբոյները դեռ երկինքի մէջ են: Կ'ուզե՞ս, որ կրակ վառեմ քեզի:

ՄԱՆՈՒԼԻՑ.— Ո՛չ: Նուագէ, շարու նակէ նուագել, Նիկոլիո: (Նիկոլիո կը նուագէ: Կոնակր հանդիսակցանքուն, ուսին անած հովուական վերարկուն՝ Մանուիոս զարթեալ բուռ կը մտնէ: Ցարդող բաժինը ձայնագրուած է):

ՔԱԹՔԻՐԻՆԱՅԻ ԶԱՅՆԸ.— Աստուած: Մանդիլոս, գտա՞հ ես, որ Աստուածն է: Հա՛, Հա՛, Հա՛: **ՄԻՔԼ** սատանան չէր տեսածդ: **Զրլլա՛յ թէ** Աստուածն ու սատանան միասնաբար յորդորեցին, որ վերագտնես ինձի: **Սկիզբը** ինձի պիտի խօսիս Աստուծոյ եւ զրախտին ժառին: **Յնտոյ,** մեղձօրէն, ատանց անզրագատնայու: **Մենք մեզ պիտի գտնենք** անկողիներն մէջ, դիրկընդխառն:

ՄԱՆՈՒԻՈՍ (Բնացած վիճակի մէջ, ձայնագրուած).— Ո՞վ է, որ ի՞մ տեղս կը խօսի:

ՔԱԹՔԻՐԻՆԱՅԻ ԶԱՅՆԸ.— Ասոր մէջ ո՞րն է մեր յանցանքը, Մանդիլոս: Աստուած ինքն է, որ այսպէս ստեղծած է մեզ: **Մենք** պիտի ըլլանք այր մը եւ կին մը, որոնք պիտի բանան դիրկ եւ սրունք՝ միանալու համար իրարու: Հա՛, Հա՛, Հա՛, Հա՛:

ՄԱՆՈՒԻՈՍ (Բնացած վիճակի մէջ, ձայնագրուած).— Ո՞վ է խնդացողը:

ՔԱԹՔԻՐԻՆԱՅԻ ԶԱՅՆԸ.— Հա՛, Հա՛, Հա՛:

ՄԱՆՈՒԻՈՍ (Կ'արքանայ).— Ո՞վ է խնդացողը, Յիսուս—Քրիստոս:

ՔԱԹՔԻՐԻՆԱՅԻ ԶԱՅՆԸ.— Հա՛, Հա՛:

ՄԱՆՈՒԻՈՍ (ճիշ մը արձակելով).— Աստուած ի՞մ, դէ՞մքս: (Յանկարծ կը դառնայ հանդիսականներուն եւ ծուկնի կու գայ: Սարսափահար՝ կը շօշափէ երեսը): **Ի՞նչ կը պատահի ինձի, ի՞նչ ու նի՞մ: Բերանըս... այսերս...**

(Ոտքի կ'ելլէ եւ կը դառնայ նիկոլիային: Նիկոլիո աչքերը լայն-լայն բացած՝ ընդոստ վեր կը ցատկէ):

ՆԻԿՈՒԻՈՍ.— Սո՛ր, որ Աստուածամայր: **Տարօրինակ մարդ մը կը տեսնեմ:**

ՄԱՆՈՒԻՈՍ (ձեռքը երկարելով).— Հանդարտէ, Հանդարտէ:

ՆԻԿՈՒԻՈՍ.— Դո՞ն ես, վարպետ: **Քայ մը հանէ,** որդէսդի վատահ բլլամ, որ դու ն ես: (Մանուիոս կը խաչակնէ): **Ի՞նչ պատահեր է քեզի: Անպայման սատանան խո՞ մեջ վրադ եւ այս դիմակը անցուց քեզի: Ժամանակին նոյնը պատահած էր մեր մէծ Հօրը, որ վարդապետ եղաւ, բայց որ կին ունենալ կը ցանկար: Ասիկա սատանային դործն է, կ'ըսեմ քեզի: (Ապշտար կը մնայ):**

ՄԱՆՈՒԻՈՍ (կարծես առանձին ըլլար).— Քրիստոս, ԼՅԼ ասիկա սատանային դործն է, մէջէս դուրս վանէ գայն: **Իսկ եթէ Աստուծոյ դործն է՝ սրտաբաց կ'ընդունիմ գայն:**

(Կ'ընդմիջուի լեհուի ձայնէն):

ԼԵՆԻՕ.— Մանդիլոս, Մանդիլոս:

(Կը լսուի ին ոչխարի մայիւններ ու բոժոժի ձայներ):

ՄԱՆՈՒԻՈՍ.— Ո՞վ կը կանչէ ինձի:

ՆԻԿՈՒԻՈՍ.— Լենիօ, դո՞ն ես. վարպետ... Հա՛, Հա՛, դու ն գայն լքեցիր եւ ան ետեւէդ եկաս: **Երթամ ոչխարներով զրադիմ:**

(Իուրս կ'ելլէ):

ԼԵՆԻՕ (ճերս կը մտնէ).— **Ի՞մ Մանդիլոս:** (Մանուիոս կռակը կը դարձնէ անոր): **Մանդիլոս, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ չսպասեցիր ինձի: Կոխարդ Մանուալիքային քովն էի: Ան բոյսերով դեղ պատրաստեց քեզի համար: (Մանուիոս կը լռէ): Ինչո՞ւ չես խօսիր: Ի՞նչ ու նիս: (Մանուիոս կը շարունակէ լռել, անշարժ): Ուրի՞շ մը կը սիրես: Ըսէ, եթէ այդպէս է՝ անմիջապէս կը հեռանամ: (Ձայնացած Մանուիոսի լուրճնէն): Մայրս աղախին մըն էր, բայց հայրս ազնու ական մարդ է: Պիտի չպագուտիմ քեզի: **Ժստանդուիին ու նի՞մ եւ երիտասարդ եմ: Քեզմէ յաւր կը գտնեմ: (Ձայնացած): Ինչո՞ւ կռակող դարձուցած ես ինձի:****

ՄԱՆՈՒԻՈՍ (յանկարծօրէն դառնալով).— Նայէ:

Լենիթ (ճիշտ վերարձակելով)։— Սո՛րբ Աստուածայր։ (Այ՛բերը կը գոցէ)։
ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ։— Ինձի նայէ, Լենիթ, նայէ ինձի, որպէսզի զարնու բիս ինձի։
Լենիթ (տո-տո երթալով)։— Ի սէր Աստուծոյ, ի՞նչ պատուած է քեզի, ի՞նչ ունիս։

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ։— Բորոտած եմ։

Լենիթ։— Բորոտած քո։

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ։— Այո, բորոտած եմ։ Դեռ կը համարձակի՞ս ամուսնանալ Հետա։
Ձեռ կրնար։ Պիտի ուզէի՞ր բորոտ զաւակներ ունենայ։ (Մանուիլուս
բայ) մը կը յառաջանայ դէպի Լենիթ)։

Լենիթ։— Հեռացի՛ր, հեռացի՛ր։

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ։— Անպատճառ էս նայէ ինձի, Լենիթ, յա նայէ, որպէսզի աւելի
գանձիս ինձի։ Որպէսզի ազատիս։

Լենիթ (լալով)։— Ո՛չ, ո՛չ, մի ճօտեմար ինձի, հեռացի՛ր, հեռացի՛ր...

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ։— Մնաս բարով, Լենիթ։ (Կ'ուզողի գէպի գիւղ)։

Լենիթ (մէկ անկիւնը փռուած՝ կու լայ)։— Բորոտուի՛ր, նը, բորոտուի՛ր։—
նը։ (Դարձեալ կը յառնէ ոչխարներու մայրիկները եւ բռնած-
ներու ձայները։ Կը մտնէ Նիկոլիոն։ Փար կը նստէ ոչխարնե-
րուն, որոնք չեն երեւիր)։

Նիկոլիթ։— Ա՛յ, ա՛յ։ (Կը տուէ. կը նայի՝ կարծելով տեսնել Մանուիլոսն ու
Լենիթը։ Բայց չի տեսներ Լենիթը)։ Երեւի մեկներ են։ (Կիրքով)։
Լենիթն որքան գեղեցիկ է։ Ա՛յ, ձէօյի, չարածնի՛ր բողոք, սկստ՛ր
նորէն։ (Խանդավառ), ձէօյի, բռնէ ոչխարը, յարձակէ՛, ցատկէ՛
մրան։ (Սրինգը կը նուագէ եւ կը պարէ սանձարձակ։ Կանգ կ'առնէ
վայրկեան մը)։ Մի՛ ձգէր, որ փախչի. ձէօյի։ Լենիթին շափ գեղեցիկ
է։ (Դարձեալ սրինգ կ'առնէ, կը պարէ. կանգ կ'առնէ, կը նստէ հա-
գուստները եւ կիսամերկ կը մնայ)։ Նոյնիսկ գետնին հաւասար բրէ
գայն, ձէօյի։ (Սրինգ կ'առնէ. կը պարէ երիտասարդ ճոխագի մը
պէս։ Լենիթն կը դիտէ զայն։ Նիկոլիոն չի տեսներ զայն եւ կը շա-
րու նակէ)։ Թաթերովդ բռնէ գայն։ Անիծեալ էք էր։ Խա՛ն ծո՛րակը։
(Յաղթակամ)։ Կեցցե՛ա, ձէօյի։ (Կը պարէ եւ սրինգ կ'առնէ սատա-
նայի նման։ Լենիթ ոտքի կ'ելլէ նայելով անոր, հրապուրուած ան-
կէ։ Վայրենի՛ ան կը նայի Լենիթին, կը խուժէ վրան, կը բռնէ եւ
կը տանի մուրհիմ մէջ)։ Լենիթ, Լենիթ։ (Այդ վայրկեանին յոյսը կը
մարի, եւ կը լուսաւորուի Լիճովրիսին։ Աղօս կերպով։ Մանուիլոս
կանգնած է այրի կնոջ տան դիմաց՝ դէմքը ծածկուած սեւ քոզով
մը։ Զգուշօրէն կը նայի չորս կողմը եւ կը գարնէ դուռը)։

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ (կը պոռայ)։— Քաթիլի՛նա, Քաթիլի՛նա։

ՔԱԹԻԼԻՆԱ (կիսով մը բանալով պատուհանը)։— Ո՞վ է։

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ։— Ես եմ, Մանուիլոսը։

ՔԱԹԻԼԻՆԱ (դուռը կը բանայ եւ դուրս կ'ելլէ)։— Դո՞ւ ն ես, իմ Մանուիլոս։
Ապառ։ Դուռը բանած։ Ինչո՞ւ երեսդ ծածկած ես։ Կ'աճնա՞ս։
Ներս մտիք։

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ։— Կ'անուպարեմ։

ՔԱԹԻԼԻՆԱ։— Մանուիլոս, գիշեր-ցերեկ քու մասիդ կը մտածեմ։ Քու նա
փախցուցած եմ։ Անմիջապէս որ քնանամ՝ երազիս մէջ կու գաս։
(Ուրախ)։ Եւ այս գիշեր, ա՛հա սափկ գու ն ինքզ կ'երեւիս։ Բարբեկ հար։
Աշխարհիս մրայ ես քեզի՛ն զատ ուրիշ մէկը չունիմ։ Ի՛նչ, Մանուիլոս,
ասանց գիտնայու, ստանց ու գիշու, ստանց որ ես ինքս ու գե՛մ ստե՛-
կա՞ գու ն ի՛մ փրկիչս ես։ Մարմինս ես։ Մարմինս չէ, որ կը խօսի քեզի,
այի՛՛ հոգիս, որովհետեւ ես այ՛ հոգի մը ունիմ, Մանուիլոս։

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Կայէ, Քաթըրինա, կայէ ինծի: (Կամաց-կամաց երեսիմ բողր վար կ'առնէ):

ՔԱԹԷՐԻՆԱ (զարմացած կը թայտ անոր եւ յանկարծ զայն կ'առնէ բազուկ-ներուն մէջ): Ի՛մ Մանուիլոս, ի՛մ Մանուիլոս: Ի՞նչ պատահած է քեզի: (Կու լայ):

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Ինծի կայէ... մի շար... ինծի կայէ:

ՔԱԹԷՐԻՆԱ (լայով).— Ա՛ր իմ, սէր իմ:

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Չե՛ս գտնիր ինձմէ:

ՔԱԹԷՐԻՆԱ.— Ինչպէ՛ս կրնամ գտնել քեզմէ:

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Պէտք է, պէ՛տք է, որ իրարմէ ազատինք:

ՔԱԹԷՐԻՆԱ.— Ես չեմ ուզեր ազատիլ, Մանուիլոս, եթէ բաժնու իմ քեզմէ՛ կոր-սրած եմ:

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Օգնէ ինծի, Քաթըրինա: Ես այ կը մտածեմ թու մասիդ: Ինծի այ կը պակսի քեզմէ ազատելու կամքը: Օգնէ ինծի, որպէսզի Հոգիս փրկեմ փորձութենէն:

ՔԱԹԷՐԻՆԱ (կարն լուրբնէ մը յետոյ).— Ինչպէ՛ս կրնամ օգնել քեզի, պատիկս: Ի՞նչ կ'ուզես, որ բնեմ: (Լսու թիւն): Կ'ուզես, որ անձնապաշտ ըլլամ: Եթէ ինքզինքս սպաննեմ՝ կ'ազատիս ինձմէ...

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ (սարսափահար).— Ո՛չ... ո՛չ, կը կորսնցնես Հոգիդ:

ՔԱԹԷՐԻՆԱ.— Հոգիս թու ձեռքերուդ մէջ է: Ա՛ն պայն, տա՛ր: Յիշէ Յիսուսը: Ան այսպէս իր ձեռքերուն մէջ ունէր Մազթաղինացիի Հոգին:

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Ես Քրիստոսի մասին կը մտածեմ, թոյրս: Անոր՝ զիշեր թէ ցըրեկ:

ՔԱԹԷՐԻՆԱ.— Յիսուս ինչպէ՛ս փրկեց մեղապարտ Մազթաղինացին: Ես չեմ գիտեր, դու ն գիտե՛ս արդեօք: Վարուէ Հեսա այնպէս՝ ինչպէս Յիսուս վարուեցաւ Մազթաղինացիին հետ:

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Ես կ'երթամ: Ձիս միեթարող խօսքեր ըսիր:

ՔԱԹԷՐԻՆԱ.— Դու ն այ ըսիր խօսքեր, որոնք միեթարեցին զիս: Դու ն գիտ չթոյրք կոչեցիր: (Լսանալիս զարծալ կը ծածկէ երեսը):

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Յոնտութիւն, թոյր իմ, ես կը վերադառնամ: (Քաթըրինա կը բռնէ անոր ձեռքը, կ'առաջնորդէ զայն, պատու-հանի քաղաքներէն ծաղիկներ կը քաղէ եւ կու տայ անոր):

ՔԱԹԷՐԻՆԱ.— Ա՛ն: Թող Յիսուս հետդ ըլլայ: Ես կը սպասեմ քեզի... Ո՛չ ոքի դու ոս պիտի բանամ այլեւս: (Մինչ Քաթըրինա ներս կը մտնէ եւ Մանուիլոս կը հեռանայ, Փանայոցարոս, զինով, կ'իյլ վերջինին զիմացը):

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Փանայոցարոս:

ՓԱՆԱՅՈՂԱՐՈՍ.— Իսուական ատենն է վեր ձեզ կը գիտէի:

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Փանայոցարոս:

ՓԱՆԱՅՈՂԱՐՈՍ (կատաղի).— Ո՛ր բեմն, իմ մորթս կ'ուզես ունենայ: Աղէ՛կ, Չայն պիտի ունենաս:

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Ե՛ս, բայց ես ի՞նչ բրած եմ քեզի:

ՓԱՆԱՅՈՂԱՐՈՍ.— Ա՛մէն շարիք, որ մարդ կրնայ բնել ուրիշի մը: Ես ունէի ուրախութեան իմ պատիկ բաժինս, իմ պատիկ լոյսս՝ այս աշխարհի մէջ, հակառակ անոր, որ պատիկ ստանայ մեր եմ: Դու ն այդ լոյսն է, որ մարեցիր: Կ'անիծե՛մ քեզ:

ՄԱՆՈՒԻՌՈՍ.— Փանայոցարոս, ինչեր կ'երես ահայես:

ՓԱՆԱՅՈՂԱՐՈՍ.— Լսեցի Քաթըրինայի վերջին խօսքերը, թէ՛ ճշ ոքի դու ոս պիտի բանամ այլեւս: Արդէն թաւական ժամանակ է վեր ան դու ուր

չի բանար ինձի: Ներքը փակուած՝ շարունակ կու լայ: Արո՞ւ պատճառով: Քո՛ւ, բորտոն պատճառով: Այո՛, դու ն կրնաս պահու ըտիլ: Ես չու երեսդ տեսայ լուսնի լոյսով, եւ Հրճուեցայ: Ես ինձի ըսի. «Հիմա ան պիտի գանի իրմէ»: Բայց ան առաւ թեզ բազուկներուն մէջ՝ եւ ըսաւ. «Ես կը սպասեմ թեզի»: Ինչ ճակատագրի զատապարտեցիք զինք, բարո՛ւտ: Ա՛ն, թեզի նուէր մը ունիմ (Ինձնակ մը կ'երկարէ անը): Սպաննէ՛ զիս:

ՄԱՆԱՆՈՒՌՈՍ.— Փանայող արոտ, եղբայրս:

ՓԱՆԱՅՈՂԱՐՈՍ.— Գայի աւետարան մի՛ կարողար ինձի, խեղկատա՛կ...: Ես փճացած ու վերջացած մարդ եմ: Կը գինովնամ, փողոցները կը թափառիմ, խանութն գոցած եմ, կրնս եւ աղջիկներս կը ծնծեմ, եւ այս բոլորը զիս շէն սփռփեր: Ստահակները ետեւէս կը վազեն, ինձի անու մը կու տան եւ դու ն շատ լաւ գիտես՝ ի՛նչ անուն...: Ես չու եղբայրդ չեմ, ես Յուզան եմ: Եթէ տղամարդ ես՝ սպաննէ՛ զիս: Լաւ արած եմ գանակը: Ա՛նա՛ կ'երկարեմ վիզս, զա՛րկ...

ՄԱՆԱՆՈՒՌՈՍ.— Իսկ դու ն ինչո՞ւ զիս չեն սպաններ:

ՓԱՆԱՅՈՂԱՐՈՍ.— Ինչո՞ւ սպաննէի: Այն ատեն բոլորովին կը կորսնցնէի Քաթարէնան: Ինչ պիտի արժէր կեանքը առանց անոր: (Յանկարծ ձայնի մը թոնր փոխելով): Մանդրոտ, կ'աղաչեմ: Բարի եղբր եւ ըսպաննէ՛ զիս:

ՄԱՆԱՆՈՒՌՈՍ (կը գրկէ Փանայողարոտը եւ կը փորձէ հանդարտեցնել զայն).— Ներք ինձի, Փանայողարոտ, ներք՝ թեզի պատճառած ցաւերու ս համար: Ես այլևս Քաթարի նան չեմ տեսներ: Անոր սեմին այլևս ոտք չեմ դնիր: Ես եմ, որ պիտի մեռնիմ, եւ այն ատեն ինձով պիտի աղատիս: Կ'երկարեմ, ե՛ս է, որ պիտի մեռնիմ:

ՓԱՆԱՅՈՂԱՐՈՍ (ուժգոյնով).— Զգէ՛ զիս:

(Խոյս կու տայ: Մանուիսս կը նայի անոր ետեւէն):

ՄԱՆԱՆՈՒՌՈՍ.— Ամենակարող Տէր, ինք այ կը աստապի: Դիր ձեռքդ անոր արտին եւ բու՛ժ զայն:

(Արեւը ծագած է եւ սկսած է գիւղին առաստը: Ծերու մի Տիմոս եւ Անտոնիս արճարան կը մտնեն: Կոստանդիս դուրս կը հանէ արտններն ու սեղանները: Կ'երեւի իր կու-երեւ կիներ: Անոնցմէ մէկը ուսին կը տանի տակառ մը: Լինիս պատու հանէն հագուստներ կը բօբուէ: Ազային տունէն յանկարծ կը լսուին ատրճանակի նրկու կրակոցներ: Մարիորի կ'երեւի պատուհանը):

ԱՂԱՆ (վարագոյրին ետեւէն).— Եուսու Փաթի՛ն ձեզի: (Ազային տունէն երկու ծառաներ դուրս կու գան եւ կ'անհետին գիւղին մէջ: Դուռներն ու պատուհանները կը բացուին, եւ տարրեր անկիւններէ դուրս կ'ելլեն այրեր եւ կիներ: Իրենք զիրենք հեռու պահած՝ անոնք սարսափահար կը դիտեն Ազային տունը: Ներսէն դարձեալ կը լսուին ատրճանակի կրակոցներ եւ խորտակուող առարկաներու ձայներ: Կուզ Մարթան անապարանց կը վազէ):

ՄԱՐԹԱ (սարսափահար).— Կորսուած ենք, զի՛նչը ամբողջութեամբ կորսուած է... Հեռացէ՛ք... անհետացէ՛ք...

ԿՈՍՏԱՆԴԻՍ.— Ինչ է պատահած, Մարթա՛:

ՄԱՐԹԱ (սարսափահար).— Եուսու Փաթի՛ն, Եուսու Փաթի՛ն... Անկողիներն մէջ խեղզուած գոտն գայն:

ՏԻՄՈՍ.— Ի՞նչ կ'ըսես, ի՞նչ կ'ըսես:

Ա. ԿԻՆ.— Ո՞վ սպաննեց, Մարթա՛:

(Դուրս կը մտնէ ուսուցիչը):

ՄԱՐԹԱ.— Չեմ գիտեր, չեմ գիտեր: Ոչ ոք մտած էր տու նր: Սուսու Փաթի ա-
հարկուած է... Ան, Ազան պիտի այրէ ամբողջ գիւղը: Գիտի կախէ
բոլորս:

ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ.— Ի՞նչ տեղի կ'ունենայ:

ՄԱՐԹԱ.— Ազան, ատրճանակը ձեռք առած՝ ամէն բանի վրայ կը կրակէ՝
անօթներուն, աստիճաններուն, նստարաններուն վրայ: Կը նետուի
Սուսու Փաթիի դիակին վրայ եւ կը սառի ու կը պոռայ... Գիւղը կոր-
սուած է. Մենք ամէնքս կորսուած ենք... (Անպարանօք դուրս
կ'ելլէ):

ԱՍՏՍ (վազելով կը հասնի).— Ի՞նչ կայ:

ՏԻՄՈՍ.— Սպանած են Սուսու Փաթին:

ԱՍՏՍ.— Յիսուս Գրիստոս, սա՛րբ Աստուածածին: Սպանեցր ջրիստոն-
եայ է:

ԱՌԱՋԻՆ ԿԻՆԸ.— Գրիստոնեայ մը, յոյն մը, ուրիշ՝ ո՞վ:

ՎԱՐԺԱՊԵՏԸ.— Յիսուս Գրիստոս, մեր ցեղը վերջացած է: Եկէ՛ք Փաթիիար-
չեստին երթանք:

ՓԱԹԻԱՐԻՇԷԱՍ (ննքս կը մտնէ).— Ի՞նչ կայ:

(Կը լսուի նստրճանակի երկու կրակոցներ):

ԼԻՔՈՎԻՄԻՒՄ ԿԻՆԸ.— Փաթի՛ք, պատասպարու եղէ՛ք մեր տուններուն մէջ:

(Թուրքը կը ցուսիմ վազն ի վագ: Կոստանդիս կը գոցէ խանութը
եւ կ'երթայ: Հրապարակի վրայ մարդ չի մնար: Հետուիմ կը
լսուի ն ճիշեր):

ՓԱԹԻԱՐԻՇԷԱՍ.— Գրո՛ղը տանի, պահուրանցէ՛ք, գացէ՛ք մեր տունը:

(Վարժապետին եւ ծերունի Լատասին հետ տուն կ'երթայ: Տէր
Գրիգորիս դուրս կ'ելլէ եւ կը շտապէ դէպի Փաթիարչեստին
տունը):

ՄԱՐԻՈՐԻ (պատուհանէն).— Հայրիկ, ո՞ւր կ'երթաս:

ՏէՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍ.— Գոցէ՛ պատուհանդ եւ ներս մտի:

(Մարիորի կը գոցէ պատուհանը):

ԵԱՆԱՔՈՍ.— Կեցի՛ր, իմ Սուսու Փաթի, այս մէկէն ես լաւ հոտ չեմ առներ
առներ: Անպարտէ՛: Ազան պիտի այրէ գիւղը:

ՏէՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍ (մտնելով Փաթիարչեստի բակը).— Ո՞ւր է Հայրդ:

ՄԻՇԷԼԻՍ.— Վերն է: (Տէր Գրիգորիս կը մտնէ ներս: Միշէլիս ձայն կու տայ
Եանաքոսի): Եանաքոս, եկուր:

(Եանաքոս կը մտնէ բակ):

ԱՆԵԹ.— Բոլորս պիտի կախէ: (Կը լսուի նստրճանակի կրակոցներ եւ
Ազային պատշգամբին դուռը կը բացուի: Ղաուաս դուրս կու գայ
եւ կը փչէ փողը):

(Շար. 3)

ԼԻՔՈՍ ՔԱՋԱՆՋԱԳԻՍ

Ի Մ Ա Ր Ա Հ Ե Տ Ո Վ

Քի այդ պատճառներով մէջ ինչն է վաւերական խոյ ինչք բանաժառանգութիւն, զժամար է որչազ: Բայց մի բանի անբանակի իմ անմիջական ազատարարութիւններէն պատկերով, որոնք շատ կաթնան իմա պատշաճում են մաշտի մասնակցակերպին ա զարգին: Եւ իրականում շատ աւ ա պատկեր ինչպէս առաւում է, հայ-գրիտանանայ մարդ էր, շատի ա պատշաճում: Բայց որքան է նոր շարժում առաջ բերելու եւ պիտակերպ կարգում եւ յատկանութիւն մա՛նուանց արկանայից նախանու նախնիներէ արեւ մ նա պարզապէս շատներ: Հետեւապէս, իր բնաւորութեան ընդամեայ խոյ, նա ազգայնէ չէր կարող ընդառաջից գերմանացիներէ չէնայ կարգի պիտէ առաջադիմութեան: Մի կողմ գրան մի ա բոլոր հարցաւ աւնւաւորան, գառայնի կամ յարապարտական վերապահութիւնները, որոնք շատ բնական էին նրա պարզապէս, մի մարդոյ, որը անցեալի պաշտանական բնաւ ներ իր աւերին:

Հագին Զարսննուան գինի համար շատան անբեկարար, որ նախից յատյ առաւ ախարիտաները մեկնում են Երեւան, մեկնուցին բնակարաններ: Եւ որ յաջորդ որը մի աւրիչ իրանք է գալու, նայն թաւապարտով: Միայն մի բանի ապաներ էին մնացել:

Անպահներէ 25ին ընդամենը 50 հարի էին կայանում: Գալուանց կարկուտ գառայն՝ յոր իսկով: Յարանի կարու, որ յաջորդ պատանից արեւան ենք չլիւղայութիւններ շարքը:

Կար եւ մի նորութիւն: Մեզ առին գերմանական անառիկ շատարք նա, որը պիտի վերադարձնէր մեկնելու: Այդ նորանառիկ միջնայանու մը, աննաշն հաւ անականութեամբ, նրա շատար էր, որ չլիւղայելու եւ բնակչութեան հետ այն կամ այն շաբով շփուելիս շատ առաքառի շխտանը, անանցանելի անաւորութիւն յատկանութի մեր միջին: Յանի որ իրականում շատ էին անապարտան շփու մները եւ նպատակադարձար չէր գրանք ինքնուրոյն թաղելու նոր շատարը գերազանցում էր գրանից առաջ կրաններին, իր մեռով թաղուանութեամբ, կոնկրետութեամբ: Եւ իր անառիկ կերպիւրանայ անանական շարժում էր:

Մեզ համար գործնական արն արեւում էր մանկ փնտրելին եւ շարժանակում միջին 22ր: Առաջին չէրթին, Անպահներէ 25ի առաւանտան գնացին մատակայ ապակեան գործարաններէն մէկը, որանց աշխատում էր 1500 մարդ: Այդ թիւում նաեւ Արեւելից բերան առաւ եւ աւերականի բանաւոր-բանուարութիւններ: Դիտելիք մի շարք բանանմուկները, մա՛նուանց առաւարտիցի արտադրամարդ: Դրանից անմիջապէս յետոյ՝ արտադրանի կրիտիկարանում անանք մի շարք կար յախարակ ֆիլմեր՝ շարժական

դէպքերի ամփոփումը, «Աղլոփ Հիտլերի շինութիւնները», «Համերգ՝ ցամ-
կութեամբ»: Ճաշից յետոյ էլ մի փոքրիկ երթ-չրջազայու. թիւն կատարեցինք
ժառանգաւորս մ:

Սեպտեմբերի 26ի առաւօտեան ամբողջ խմբով եւ Հանրակառուցով շրջա-
զայու. թիւն մեկնեցինք Բնոյին: Արդէն մի անգամ եղել էի նախորդ այցելու-
թեան ժամանակ: Բայց հիմա շատ աւելի յաջող էր՝ ծերու նի թարգմանիչը նա-
խախորհրդային Պետերբուրգից էր, մի շատ բարեկիրթ ու բարեմիտ մարդ,
մատչելի եւ ամէն ինչի ընդառաջող:

Նոյն օրը ճաշից յետոյ շարային պարապմունքներ էին՝ շարային երգե-
րով, հիմնականում սուսերէն: Առհասարակ ընտրուած էին այնպիսի երգեր,
որոնք իսկապէս փնտուարական բնոյթ էին կրում եւ Հետու էին քաղաքական
գու՛նաւորու մից: Թէեւ կարծիր Բանակի շարային երգերը հիմնականում ճիշտ
նման գու՛նաւորում ունէին, բայց կարելի էր գտնել նաեւ չլոգը, ամէն տեղ
ընդունելի երգեր:

Հայերն ու վրացիները, բնականաբար, յատուկ շարային երգեր չու-
նէին: Ուստի՝ պատմականօրէն ծանօթ որեւէ ազգային երգ յարմարեցնում
էին օրուայ պահանջին՝ քայլերթին: Թաղոց կամ անյախոց: Վրացիներն ամէնից
յաճախ գիտում էին «Արտեմի երգ»-ին, իսկ Հայերը՝ «Ջլլթուսնցիներին»
(«Արեւն հլա՛ւ, գլլուսնցիներ»): Այդ երգերը պէտք էին գալիս յաճախ,
արուարձանի երկաթուղային կայարան, բազմիք կամ կինոթատրոն գնալիս,
այլուր շրջազայելիս՝ ճանապարհին:

Թաղոց օրը, ընդհանուր առմամբ 18 կէլոմիթր կարելով, եղանք այն
նոյն գիւղում, որտեղ արդէն եղել էինք մի անգամ: Բայց այս անգամ ուրիշ
անտեսութիւններ այցելեցինք: Մտանք ծանօթ գարնիլրատու ուր: Դրանու մտառ
տակ կանգնած կամ նստած էին մի քանի երիտասարդ ուսաներ՝ ճարեւելեան
այլատեսարաններ: Պատկերութեան բուսուկցիներ: Հանդիսա կերպով պատաս-
խանեցին, որ իրենց այսօրուայ վիճակից յատկապէս զժողով լինելու հիմք չու-
նեն, սակայն իրենց մտահոգում է տեղի շուտ ապագան, ամէն ինչի անորո-
շութիւնը, քանի որ չգիտեն ինչն ինչով պիտի վերջանայ:

Սեպտեմբեր 28ի կէսօրից յետոյ նորից Բնոյինում էինք, այս անգամ՝
արուարձանային գնացքով (արագընթաց): Այլ յիշարժան վայրերի թւում, այ-
ցելեցինք «ԱՒԱԳ» բազմալարի Հանրախանութիւնը, Հսկայական մի շէնք՝ տար-
բեր չափի ու տեսակի առանձնաներով: Մենք գնորդներ չէինք, բայց չէինք էլ
կարող առանց մտորումների անցնել առատասփիւռ ապրանքների մօտով:
Բայցիցինք Վարչապետարանի մօտով: Շէնքի վրայ գրօշ էր ծածանւում: Դա,
ինչպէս ասացին, նշանակում էր, որ Հիտլերն իր նստավայրում է գտնուում: Իսկ
հրապարակում բազմութիւն էր հաւաքուել: Այցելեցինք նաեւ «Անյայտ գին-
ւորի գերեզմանը»: Վարչապետարանի մերձակայ կրպակից գնեցի Բնոյինի
ճանապարհային ցանցի սխեման, որի կարիքն ունէի:

Թաղոց օրը լսեցինք, որ Հիմլերը ճամբար է այցելել: Իսկ 30ը ինչքին
գերլազեցուած օր գարձաւ: Առաւօտեան այցելեցինք քաղաքի «Նիլէոս» բաժ-
նետիրական ընկերութեան Հասոցայինութեան գործարանը եւ յարակից
յարմարանքների բաժանումները: Կէսօրէ յետոյ ճամբար Հասու մի ինչ-որ
բարձրատեսակ յանձնատնոցով՝ ինչ-որ նկատառումով: Իսկ ժամը 16ին յայտ-
նեցին, թէ խմբովին պիտի գնանք «Աստիտոգի» տեսնելու: Պարզուեց, որ
ամէն ատրի Սեպտեմբերի 30ին, ձմեռ սկսուելուց առաջ, ճակատային գին-
ւորների սղնելու Համաժողովրդական արշաւ է կազմակերպուում, եւ որ այդ
օրը Հիտլերն անպայման ճառ է ասում օրուայ կացութեան շուրջ:

Շատով կարգով Հասանք քաղաքամէջ եւ երկար գեղերումներից յետոյ
գտանք ճանապարհը: Բանն այն է, որ հրապարակն ու փոզոցի երկու կողմերը

լեցուցն էին հոծ բազմութեամբ: Մենք չէ, որ մեզ համար անզ պիտի գանձինք: Մեր ուղեգրիները, պաշտօնական թոյլտուութեամբ գինուած եւ կարգ պահպանող ոստիկանների օգնութեամբ, ուղի էին բացում: Բայց այդ ուղին այնքան նեղ էր, որ իրար հետեւից մի կերպ ինչպարու կէինք շարժուում: Բազմութեան միջից շատերը հետաքրքրուած էին մեր ասարաշխարհիկ ինքնութեամբ, իրար «անզկիացնելով» մեր «խոտալացի», «խոտանացի», «ուռմիկնացի» կամ այլ բան լինելը, առանց անզբողաւորանայու մեր վրայի հաղուտին: Բայց այդ հաղուտը այնքա՛ն շատ ազգերի պատկանող մարդիկ էին կրում, որ դրեթէ կորցրել էր իր գուռ գերմանական համազգեստ լինելու հանգամանքը:

Շատ քայլերուց յետոյ, բազմութեան միջով, հասանք այն կէտը, որտեղ պիտի իջնէր Հիւալերն ինքը: Իսկ Վարչապետարանից հետո չէր, պարզապէս նրա մատոյցն էր: Կանգնած էինք մայթի եզրին՝ չորստակ շարքով: Կանգնած՝ գլուխ չըջում եւ նայում էինք ամէն ուղղութեամբ: Եւ չզիտէի եւ չզիտեմ, թէ այդ եւ նման գէպերու միջոցէն էր կազմակերպուած ապահովութեան գործը, բայց իմ աչքերի առջև փողոցի եզրով փռուած էր ծովածաւալ բազմութիւնը, իսկ գիմացի բազմաթիւ աների պատշգոյցները լեցուն էին ամէն սեռի ու տարբեր մարդկանցով, սօնական տրամադրութեամբ ու կանչերով:

Մեր հետեւի կայանման փողոցի հրապարակի կենտրոնում կանգնած էր մի համազգեստու որ մարդ, ենթաապայի նման ուղղութիւն տալով ոստիկաններին շարժումներին: Գայիտ, գեկուցում, հրահանգ ստանում եւ հետանում էին ոստիկանները: Իսկ աւելի յաճախ կանգնածն ինքն էր մատի շարժումով կանչում սեւ է մէկի, հրահանգ տալիս: Բոլորն էլ հոռու գետի մէջ էին, արագընթաց շարժումներով:

Ձեռն ասում քերանարաց, բայց եւ այնպէս՝ ինքս ինձնից վերացած գիտում էի գիմացի շէնքը, կարգում ներքին յարկի խանութներին ցուցանակները՝ «օրստ», «Փլալ», եւ այլն: Յանկարծ մտի կողմից ականջիս հասան մեր խմբի տղաների՝ միտքի մէջ հալու շտապ բարձրաձայն կանչերը: Նայեցի այն կողմ: Այնտեղ էր թիւ առաջ կայանման հրապարակում կանգնած համազգեստու որ: Նախ կարեւորութիւն չտուի, մտածելով, որ մարդ է, ինքն իր համար դրօսնում է, գործը վերջացրել եւ հետաքրքրուած է ստորտոբի մարդկանցով:

Բայց նկատեցի, որ ներու նի թարգմանիչը, նրա գերմաներէնը ուսերէնի եւ միւսների ուսերէնը գերմաներէնի թարգմանելիս, շտապուհում է, ներքնապէս յուզուում: Ի վերջոյ լսեցի համազգեստու որի կարափակիլ խօսքի թարգմանութիւնը, թէ՛ «էլիմա զուէ պիտի տեսնէք այն մարդուն, որն ազատութիւն է քերում ձեր ժողովուրդներին»: Իրան յաջորդեցին շրջապատողների հրճուալից բացակայութիւններն ու զէմքի շարժումները:

Մտաւ որպէս ժամը վեցու կեսին ինքնաշարժների շարտախնը տեղ հասաւ ու կանգ առաւ: Չորս-հինգ հաս էին: Յիշում եմ միայն բաց ինքնաշարժները: Արդեօք բոլորն էին այդպէս, թէ՛ սոսկ մի քանիսը: Բազմութիւնը ողջոյնի բացակայութիւններով էր լցնում օդը: Չախ կողմից լսեցի նաեւ հայերէն «կեցցէններ» ու նշանախօսքեր: Մեքենաներից մէկից դուրս եկաւ Հիւալերը, գինու արական վերարկուով, ալ մեքեր առաջ պարզեց իր ձեւով, եւ քրմական հանդիսաւ որութեամբ քայլեց մինչեւ պահակախումբը, բնդունեց գեկուցում եւ իր կարճ հրահանգը սուսեց, ու նուազախմբի նուազի տակ հեռացաւ տեսողութեան դաշտից:

Ամէն ինչ աւարտուելուց յետոյ մեզնից 7 հոգի թաւարն զնային: Իսկ զնայքով վրադարձողները փոխանակում էին իրենց տպաւորութիւնները: Բանից պարզուեց, որ մեր խմբին ծօտեցած համազգեստաւորը Հիմալերն է եղել եւ նրա յատուկ կարգադրութեամբ է կազմակերպուել այդ «հանդիսութեամբ»:

Այդ ժամանակ միայն անզբողաւորմայ, թէ ինչու էր շտապուհում

Թարգմանիչը: Նրա համար Հիմնիչը Հիմնիչ էր, իր համապարփակ և արքունու ազգոյ իշխանութեամբ: Իսկ մերոնց համար՝ մի ստար և անծանօթ անուն, թէկուզ և իրենց կոչեին:

Թարգմանչին յիշելիս, արժէ յիշել նաև նրա հետ կապուած երկու պարագայ: Մեր պատկերը նրա հետ իստու մ էին զանազան նի: Թերի շա: Բէ անգամ հարց արուեց, թէ այդ ինչպէ՞ս պատահեց, որ սուսական ու գերմանական յեղափոխութիւններէց յետոյ՝ ուստաց Թագաւոր Նիկոլայ Երկրորդը սպանուեց, իսկ գերմանական կայսեր Վիլհելմ Երկրորդը ողջ պահուեց: Թարգմանչի պատասխանը լակոնական էր և ինքնատեղ. «Որովհետև Վիլհելմ Երկրորդը մտած էր, իսկ Նիկոլայ Երկրորդը՝ ոչ»:

Միս պարագան: Արուարձան կամ կայսրան գնայիս, իրբև կանոն, շարքով էինք գնում՝ շարային երգերով: Վրացիները միշտ ասով էին ընկնում, բայց նրանց երգածը յարմար չէր քայլերթին, ուստի՝ կարգը ինքն իրեն խախտում էր: Այդպիսի գէպում Թարգմանիչը կանգնում էր շարքի կողքին, գէժը ետևի քայլողներէ կողմը ուղղում և բարձրաձայն կանչում. «Պարմա՛նսկի, պարմա՛նսկի» («Հայեր՛ն, հայեր՛ն»): Սկսում էր «Ձեռքո՛ւնցի մեր» և Օրանիներու թղի գլխու որ փողոցի շէնքերի պատերը թեզում էին արձագանգից, իսկ շարքը կարգի է բերում անմիջապէս: Արդեօք զա երաժշտութիւնից էր, թէ՛ հայկական անսթիւնիս ու արերային երգակերպի ներքին կարգու արիլ ու մից:

Հոկտեմբերի 1ին կէսօրից յետոյ այցելեցինք մտակայ փոխադրական իրանքը, ամբարտակային համակարգով: Դիտեցինք նաև երկ երթևեկութիւնը և ամբարտակներէ աշխատանքը:

Այդ առթիւ երկար մնացինք յարակից բաց զաշտում: Ինքնաբերաբար, փասկցութիւնների հիմնական մտքը նախորդ օրուայ տեսանին էր վերաբերում: Ամէն մարդ մեակերպում էր իր տպու որութիւնը: Ես ասով ընկնելու պատճառ կամ արձագրութիւն չունէի, բայց ընդհանուր հասանքի մէջ, մի բան ասած լինելու համար, յիշեցի, որ Հիւլիերը արտաքուսա իսկական պետական մարդու տպու որութիւն էր թողնում: (Իմ այդ արտայայտութիւնը ամէնից չափաւորն էր՝ միւսների ոգևորութեան զեղումների համեմատութեամբ): Այդ ժամանակ վրացիներից մէկը անմիջապէս «Նշտում կատարեց»,— «Իսկական պետական մարդու» ասա՛ իսկական՝ն զիկատուորի»: Եթէ նրա փոխաբերն մէկ ուրիշը լինէր, ես հանգիստ կը բացատրէի, թէ ինչ եմ հասկանում «պետական մարդ» ասելով, և ինչ նկատու ունեմ: Բանդի՛ ես չէ, որ պիտի գուհազարդէի «Անտիոքի» պատկերը, մենք տարբեր աշխարհների ծնունդ ենք էինք, տարբեր կազմակերպով: Նա իր՝ ինքն իրեն հար համարող ժողովրդի մեծապետական հովերով, իսկ ես՝ «Նշտում ազգի որեւէ կերպ ոտքի կանգնելու և ամբանայու ձգտումներով:

Բայց այդ վրացի նրանցից էր, որոնք իրենց շրջանակում անընդհատ Ստալինի գովքն էին անում. «Ա՛յ մարդ, գլո՛ւխ է, գլո՛ւխ: Եստ յա՛ն գիտի, քէ ինչ է անում»: Երբ մէկը Ստալինի միայն զգլու խնչ է տեսնում, իսկ ուրիշներէ միայն զիկատուարութիւնը, գրանով իսկ բացատում է որեւէ երկիստութիւն:

Ի հարկէ, այն ժամանակ այսօրու այ շափ տեղեակ չէի հիւլիերան իշխանութեան ներքին ծաղիւրին, կարող էի և տեսականորէն վրիպել ինչ-ինչ կէտերում: Բայց գետեւ այն ժամանակ արդէն յայտնի որոշ նշաններից գատնումով իսկ կարելի էր պնդել հետևեալը:

— Հիւլիերն այն մարդկանցից էր, որոնց վերելքն ու գործունէութիւնը պայմանաւորում էր զանգուսանների արկայութեամբ: Նրա համար էլ նա ե՛ւս պարտու արուած էր հաշուի ասնել ամբարտային հոգեբանութեան ընթացիկ

պահանջները: Ուստի՝ առաջնորդի կոչիկներն ու զլխարկի բարձրութիւնը, հաղուստի մեծն ու գոյնը, մեռելի ու մարմնի շարժումները եւս պէտք է նպատակին կախարդանքի մթնոլորտ ստեղծելուն, այլապէս անանկութիւնը պատրաստ էր: Այդ ամէնը իր տեղը գնելը, վերջին հաշուով, ունակութիւն է, որը կիրով չափ բնածին հոտառութեան արգիւնք է, կիրով չափ էլ կեանքի բն-
 թացքում աստիճանարար մշակուած համակարգ: Հիւսիքի գործունէութիւնը վկայում է, որ նա, յամենայնդէպս, համբակ չէր այդ ասպարէզում: Թէեւ, հա-
 ւանաբար, արհամարհելով արհամարհում էր շարքային զանգուածներին, միտածանակ յարմար ու մ էր նրանց հաշակին ու ակնկալութիւններին: Իսկ չէ՞ որ իւրաքանչիւր պիտութեան բնակչութեան մեծ մասը, կամայ-ակամայ, ամբոխային հողերանութեամբ է սպրում, գոնէ որչափի պահերի: Նաեւ՝ հիւսիքեան պիտութեան մէջ: Այդ իմաստով էր Հիւսիքը պիտակեան մարդ, այլ ոչ թէ ցանկալի ու իտէպական մակարդակով:

Հոկտեմբերի 6ը լիովին նուիրուած էր Պոսազամին: Առաւ օտեան մեկ-
 նեցինք հանրակառքով եւ շանի որ տեսնելու շատ բան կար, արտասովոր արտաութեամբ անցանք կէտից կէտ, գիտելով այն ամէնը, ինչ որ յիշարժան է Պոսազամում եւ ինչ որ տեսնելու հնարաւ որութիւն ունի ամէն մի այցելու, - պալատնե՛ր, պալատնե՛ր, պալատնե՛ր, իրենց բազկացուցիչ մասերով ու շրջակայքով: Պատմական այրազայքի գիժայի կրպակից գնեցի 13 բացիկներ, ոչ թէ, ի հարկէ, օգտագործելու, այլ պարզապէս շուտանկարներ համար: Ի վերջոյ, կանգ առանք շինական տնով կառուցուած մի բացօթեայ գարեջրա-
 տան մէջ, հանգստանալու եւ թարմանալու համար, մինչեւ նորից հանրակառք մանելն ու վերադառնալը:

Հոկտեմբերի 8ը առաւօտեան նշանաւոր գինուորական թանգարանը (Յոյգ հատուր) տեսնելու հերթն էր: Բոլոր ցուցանմուշները այնտեղ չէին: Մի մասը տեղափոխուել էր ինչ-որ տեղ ասպարէզութեան համար: Բայց եղածն էլ այնքան շատ էր, որ լրիւ գիտելն ուղղակի անկարելի էր: Հարկաւոր էր գրեթէ վազելով շարժուել ցուցանմուշներէ կողքով:

Նոյն երեկոյեան՝ 12 հոգով ինքնաշարժով բազաբամէլ մտանք: Վեցը թաարոն գնացին, իսկ միւս վեցով Օպերային թատրոնում գիտեցինք Ալլաբրա
 Լորցինգի շրջանը: Ինձ հետ էին արուեստից մասնագիտօրէն հասկացող վրացիներ (Մատերական նկարչի, երաժշտապէս), որոնք գոհ մնացին ներկա-
 յացման գրուածքից ու մեկնարանութիւնից: Ես միայն ունկնդիր էի, մասշնի արտաքինով բաւարարուող:

Ամսի 11ին՝ խմբովին Բեռլինի կրկնում եղանք: Իրազիկները գտնուում էին, որ կրկնային համարներն անհամեմատ թոյլ են խորհրդային երկրում իրենց տեսած կրկնային ներկայացումներից: Թերեւս էլ այդպէս էր: Բայց այդ ասպարէզում շատ փորձառութիւն չունեցողներէ համար տեսածն էլ բաւա-
 կանութիւն էր:

Հոկտեմբերի 12ի առաւօտեան վերջին անգամ եղանք «Ֆիլմպալատ» կինոթատրոնում, գիտեցինք «Դուկտոր Թորքերս Գոլդ» կինոնկարը, որը մեծ տղաւորութիւն թուեց բոլորի վրայ:

Նոյն օրը Աուշուիցից եկան 40 հոգի եւ մեզ տեղեկացուեց, որ երե-
 կոյեան պիտի բաժանուենք Բեռլինից: «Վերականգնալ» զգեստները յանձնե-
 ցինք, վերստանալով Հնները: Պարզուեց, որ Զարսենհաուզենի մեր կայանը վե-
 բաժուել է իր տեսակի շրջապայական յեռակէտի, որի առաջին բնակիչներից էինք մենք:

Երեկոյեան խմբի անգամներս նկարնթաց գնացրով վերադարձանք Աուշուից Ժանօթ հանապարհով: Բայց գնացքում սաստիկ ցուրտ էր, ուստի՝ բաժանմունքից բաժանմունք էինք տեղում (չորս անգամ), գոնէ մի քիչ տա-
 քանալու համար:

Կայան հասնելու ն պէս անդհկացանք, որ պարեալը տեղափոխու մ է ուրիշ վայր եւ որ նրան փոխարինելու է եկել մէկ ուրիշը: Նոյն երեկոյնան երեկոյթ կազմակերպուեց նրա պատուին, իսկ յաջորդ օրը Հանդիսաւորապէս Հրաժեշտ տուինք: Բաժանումը անպատեհութիւն արտաշարժ եղաւ, մասնաւանդ հենց պարեալի յուզումնաւառելոյթի հետեւանքով: Բայց, հազիւ երկու շաբաթ անց, նա նորից վերադարձաւ եւ Նոյեմբերի 2ի կէսօրին պաշտօնական հանդիպում եղաւ, դարձեալ յուզումնաւառելոյթով ու արձագանդներով:

Մայրը Գրիգորեանին փոխարինել էր Քիֆիտեցի բժիշկ-վիրաբույժ Վեպեմաճէն: Նա, ի հարկէ, այդ գործի համար չէր ծնուել, բայց իր ծառայութիւնը վարում էր սահուն եւ վստահ ճայլերով: Բժիշկը ուրիշների նման ծածկամիտ ու երկդիմի չէր, այլ՝ բուսական բացնակատ անձնաւորութիւն: Իր մասնագիտութիւնից անկախ, որոշակի հետաքրքրութիւն ունէր հանրային ու մշակութային հարցերի ուղղութեամբ, ինչ որ երեւում էր նրա ընթացիկ ու պարագայական ելոյթներէն:

Հոկտեմբերի 18ին կայանի մի խումբ բնակիչները նախապարճ ընկան դէպի Արեւելք՝ Սասարոզով, թուով 45 հոգի, ներառեալ Բարկէնն ու Վանիկը: Նրանց ուղեկցում էին երեք թարգմանիչներ, թեւն ահա-՞նէ՛ պիտակը կրելով: Դեկտեմբերի 4ին՝ ուղեկիցները վերադարձան: Բարկէնից ստացուեց մի երկտող, որից իմացանք, թէ շատ ու չ են տեղ հասել՝ 35 օրու մ: Ըստ երեկոյթին, զո՛ւ էին, բայց չգիտէին, թէ ինչ պիտի անեն:

Ճամբորդութեան ժամանակ կրած դժուարութիւնների մասին անձամբ բուսական մանրամասնութեամբ պատմեց եւ կրտսեր թարգմանիչը: Նա Գայիցեայից էր: Նրա ուսմանը ուկրաիներէնի, լեհերէնի, ուսմանը նա, թեւեւ, մի քիչ էլ գերմաներէնի խառնուրդ էր: Բայց կարող էինք ազատօրէն հաղորդակցուիլ: Նա յատկապէս զո՛ւ էր հայերից, որոնք ամենադժուար պահանջներն էին զանի են շատ թեւեւ համար: «Օ՛, օրմնա՛նէ, օրմնա՛նէ, եսկի՛՛ է օմի մախողչի՛վի»: — պէտքուած կրկնում էր նա (Օ՛, հայե՛րը, հայե՛րը, որքա՛ն հնարագէտ են նրանք):

Կայանի կեանքն ընթանում էր իր որոշակի հունով, իսկ ես յուսելեալ կարգով գրադարանի հայերէն եւ ուսմանը գրքերն էի կարգում ժամանակային հնարաւորութեան սահմաններում: Հոկտեմբերի կեսից մինչեւ Դեկտեմբերի կէսը, օրինակ, կարգացի Քուստանեանի «Բանաստեղծութիւնները», (1923, Կ. Պոլիս), Բաֆֆու «Մսկի ախաղաղը», «Մամուլէլը», «Դաւիթ Բէկաջը», (թէն դրանք կարգացել էին ժամանակին), Ահարոնեանի «Պարտաւածները», Պերճուհու «Փոքորիկէն վերջ», Արտաշէս Յարութիւնեանի «Արձակ էջեր եւ քերթուածները», Գեղամ Բարսեղեանի «Ամբողջական գործը», Օտեանի «Ընկեր Փանդուցի»:

Ռուսերէն գրքերը բազմաթեանակ էին, ծանօթ ու անծանօթ հեղինակների երկեր: Առաւել աչքի ընկնող գրքերից էին՝ Նանսէնի «Ուղեգրութիւնները», Նշանաւոր իրաւագէտ Ա. Չ. Կոնիի «Կեանքի ճանապարհին» յուշագրական հատրները, որոնք, սակայն, այնքա՛ն մեծ ծաւալ ունէին, որ կարող էի միայն մէջընդմէջ, ցատկու մներով, կարգաւ, զոնէ ընդհանուր ծանօթութիւն ձեռք բերելու նպատակով:

Պարբերաբար շարունակում էինք կինոթատրոն յաճախել: Այդ կարգի երթուէկութիւններն այնքան շատ էին, որ ոմանք ջանում էին խուսափել դրանից: Սովորաբար միաժամանակ ցուցադրւում էին մի քանի ֆիլմեր (իսմաւորապէս ու կարճամետրաժ) — հիմնական նկարը, ընթացիկ պատերազմական

և այլ ամփոփումներ, գիտա-մշակութային յաւելումներ: Արժէ Համաու-
տարար լինել, թէ ինչ էինք գիտում,— «Նվեդիայի սոխակը», «Գարու Եր ձա-
պոնիայու մ», «Աճնուշկա», «Ատաղը Ռիոյից», «Մատուցողուի Աճնան»,
«Հերմակ եղբուանից»: Հիմնական Ֆիլմերը ունեն աստերէն բացատրա-
բեր:

Երբ 45 հոգին Ստուբուլու ու գարկու եցին, միամեանակ իմացանք, որ
Նրանց ցանկից Հանուել են մի քանի Հայեր, այդ թւում եւ Գրիգորը, վրացի
բարձրներին թելագրութեամբ: Գարգու եց, որ մի Հայ երիտասարդ, Մալխայի
կողմերից եւ Սրբուանի Համալսարանի նախկին ուսանող,— որն, իր իսկ պատ-
մելով, մասնակցել էր Հարեւան Նիւքսթրուրգի շրջանի գերմանական բնակիչ-
ներին աքսորելու եւ Նրանց ունեցուածքը այս կամ այն չափով ու եղանակով
կողոպտելու գործողութիւններին,— զանդասազիր է ներկայացրել կայանի
վարչութեանը, մանաւանդ Գրիգորին «մեղադրելով», թէ նա Հակափրացա-
կան արամադրութիւններ է արածում կայանում: Զգիտեմ, թէ ուրիշ էլ ին-
չն' է գրել: Բայց ուղարկու է, որ չէր գրել,— եթէ չէր գրել,— «Հակադերմանա-
կան կայմներին մասին: Կա՛մ անզեակ չէր նման արամադրութիւններին, կամ
էլ զիտուս որեւէ չէ չնշար գրել Հակափրացականի վրայ, լաւ իմանալով, որ թէ-
եւ Հիմնարկութիւնը գերմանական է, ընթացիկ վարիչները վրացիներ են,
որոնց անհնջը ունիլի պայտուն է Հակափրացական», քան Հակադերմանական
լուրերի Հանդէպ եւ, բացի այդ, ուղած դէպքում Հակափրացականը կարող են
Հակադերմանական մեւակերպել, իրենց պաշտանքներն աւելի Հիմնաւորելու եւ
Նրանց աւելի կշիռ տալու նպատակով:

Տարբեր հարց է, թէ Արեւելք գնուել այդ պահին իրականում ինչ էր նշա-
նակու մ առհասարակ կամ ամէն մէկի համար, առանձին վերջաւոր: Դա պար-
զագէտ անմիջական վտանգի գոռու էր Հանդիտանում: Սակայն ման ամէն
տեղ էր: Եւ վրացիները թշուալ Հայերին եւս էին պահել ո՛չ թէ Նրանց վտանգից
փրկուելու, այլ իրենց իշխանութեան ասի պահելու եւ քառ կամս վարուելու,
իրենց ուժը ցոյց տալու համար: Իսկ Հայ երիտասարդի մասնազրու թիւը
միակ դէպքն էր, որ երբեւէ տեղի ունեցած լինի իմ շրջապատում եւ ինձ ծանօթ
լինի մասիկից:

Հոկտեմբերի վերջերին յայտարարուեց, թէ խորհրդային դրամ ունե-
ցողները կարող են գա փոխանակել գերմանականով: Աւնեցածս 200 ուրբլին
յանձնելով սասցայ քան մարի:

Հոկտեմբերի 23ին Վահրատչից եկան աւելի վաղ այսեղ գնացած 12
սուբը, որոնք շատ զժողէն էին այնտեղից, մանաւանդ ուսաների վերաբեր-
մունքից: Վերջիններս, Նրանց տեսլով, նայինի այդպիսի մի տեղ այլազգիներ-
ին շարունակում էին, Հին սովորութեամբ, արհամարհարութեամբ խոսելով
նայն ժամանակ Վայմարից եկան եւս Յճ մարդ,— ութ Հայ, նոյնքան ազգեր-
կանցի, մնացածները՝ Համարիա՛ իրովին՝ «ընտիր ազգից», այսինքն՝ վրացի-
ներ: Ճամբարում Նրանց լսելի էր Միպիլ Մատուրն ինքը անմամբ: Այդքան
իրատասութիւն ունէր:

Ընդ Հանրապետ, կայանի բնակիչների էջն ու մասքը չէր ընդհա-
ուում: Ժամանակ առ ժամանակ, մեծ խմբերից անկախ, նաև զանազան փոքր
խմբեր էին մեկնում Արեւելք, մեկ արդէն ծանօթ կամ քաղաքացիական հա-
պուտներով, որոշակի առաջադրանքով, որը միայն իրենց էր յայտնի: Այսպէս,
Հոկտեմբերի 25ին Հինգ Հոգիանոց մի խումբ հետացաւ կայանից, որոնցից
չորսը Հայեր էին՝ Բաղուից եւ զարարողական շրջաններից: Իմ ուղարկութեանը
զբաւեց այն, որ Նրանք շատ Հանգիստ ու անհոյ էին, կարծես բոլորովին էլ
վտանգաւոր տեղ չեն գնում: Կողմնակի խօսակցութիւնների ժամանակ լսեցի,
որ այդ Հայերը չեն թաքցնում եւ Հասկացիկ են տալիս, որ տեղ Հասանելու ոչն

իրենք պիտի յանձնուեն խորհրդային կողմին: Բայց արդեօք նրանք այսպէս վարուեցին, կամ դա որիւ է՝ մեզ ով ուզեն՝ց իրենց:

Այդ ժամանակ յատուկ ծառայ էր ստացել զեղարուեստական ինքնազորքու նկուսեան, յատկապէս երգեցողութեան ձգաուճը, կայանի վարչութեան հովանաւորութեամբ: Այդ առումով, հայերն ամէնից առաջնակարգ զիրք ունէին: Հենց ժխայն Եարեւելեան նուազախումբք (քեմանչա, թառ, դափ) ինքնին մեծ բան էր նշանակում, որն սպասարկում էր թէ՛ հայերին եւ թէ՛ հարեւաններին, երբեմն էլ կայանի ղեկավարութեան կողմից որեւէ ուրիշ վայր՝ Հիւրախաղի՝ ասարւում: Կար նոյնպէս եղակի մակարդակ ունեցող պատրու: Կային եւ երգողներ:

Վայժարից առաջին անգամ եկողները մէջ էր, օրինակ, լինինականցի Վարպազաբ: Ուսուցիչ էր եղել: Բաւական չաւ երգում եւ վարում էր երգչախումբը: Ինչ-ինչ պատճառներով նաեւ բախումներ էին լինում նրա եւ ուրիշների, մասնաւոր իր հայրենակից Յովհաննէսի միջեւ: Բայց նման բախումներ նաեւ ուրիշների միջեւ էին լինում: Այսպէս թէ այնպէս, մոռովորական երգչ իր տեսակի ծաղկում էր սպրում:

Հոկտեմբերի 30ին Բեռլին շրջադայութեան զննցածնների խումբը վերադարձաւ: Այդ խմբի անդամներից մի հայ պատահաբար մեռը էր բերել Հայկական Լեզունի շնորհակց շարժաթերթի երկու համարներ եւ առաջին անգամ տեսանք այդ թերթը: Հետագայում, նոյնպէս պատահաբար կամ այլ կերպ, կայան հասան եւ վրացական ու ազրբեջանական լեզունների թերթեր որոշ համարներ:

Ռազիսաներիս խմբում իւրաքանչիւր Եարաթ որ ստուգողական աշխատանքներ էին լինում, մտրվէր տղանշանները լսողութեամբ ընդունելու արագութիւնը որոշելու գծով: Մի անգամ եւ ընդունեցի 80 նշան մէկ բուպէում, իսկ իւրաքանչիւր նշան հինգական կէտազծային միաւորից էր կազմուած: Նման վարժութիւնները շարունակում էին, առանց գործնական որեւէ կիրառութեան: Այդ ժամանակ մեր խումբը երկու մասի էր բաժանուած եւ Հերթով էինք պարապմունքներ ունենում, տեղի նեղութեան պատճառով:

Մեր դասասնենակից ու յարակից սենեակից ոչ-հետու նորանոր փայտէ շինութիւններ էին կառուցում, հակայական հորեր էին պատրաստում, նակնդեղով եւ այլնով լցում ու ծածկում: Կալանաւ որների մեռքով: Արդէն կատարեալ աշուն էր, աւարտուած տերեւաթափ, պար ու յաճախ խոնաւ եղանակ: Համապատասխան մտային գրատներ էինք ստացել կայանի քնակիչներս:

Նոյեմբերի 10ն ու 11ը յատուկ բնոյթ կրեցին կայանում: Առաջին անգամ մի նախառն տնօրէն տեղադրուց բացի, 10ի առաւանտան յայտարարուեց, որ Բեռլինից հիւրեր են գալու: Նշանակուած ժամին (9ին) հասարակեցին գահ-լինում: Պարեաթի հետ ներս մտան քաղաքացիական հագուստով երկու մարդիկ, զերմանացի սպաների ու զեկցութեամբ: Պարեաթը ծանօթացրեց հիւրերին եւ գործով տեղ զնաց: Պարզուեց, որ այցելուներն են Ալֆրեդ Մուրադեանը (Բեռլինից) եւ ազրբեջանցի Մահարբադովը (Փարիզից): Եկուորները նախ համառօտ ելոյթ ու նեցան ընդհանուր բնոյթ կրող հարցերի շուրջ: Այնուհետեւ հայերն ու ազրբեջանցիները առանձնացան՝ զրոյցն աւելի անմիջական միջնորդում շարունակելու համար:

Մուրադեանը միջհասակ եւ լեցուն մարդ էր: Ի զէպ, իմ մերձաւ որեւրից արծուաշէնցի Երեցեանը հենց հանդիպման պահին ահանջիս ցածրմայն պատմում էր, թէ երբ հիւրերը երկուսով դաշինք մտան, ինքը շատ էր կամենում, որ յատկապէս նա՝ լինէր հայը, որը եւ իրականում այդպիսին էր, քանի որ ներկայանալի էր թւում իրեն: Քանզի ազրբեջանցին նիւար եւ թաւամած դէմքով մի մարդ էր:

Մուրազեանն իր Հետ բերել էր Վամուէլան ու Էրուիք Բեկը: Կա մեզ Հետ մնաց ո՛չ միայն մինչև կէսօր, այլև՝ ճաշից յետոյ մինչև աղջամուզը, ինչպէս եւ յաջորդ օրը: Առաջին օրը մեծ դաշխնուժ, իսկ երկրորդ օրը ռազիսաներէս ժամանցային ընդարձակ սենեակուժ, թէև այս անգամ շատերը ոտքի վրայ մնացին, քանի որ տեղը դարձեալ նեղ էր:

Ջրոյցը իսկապէ՛ս որ գրոյց էր, երկու կողմի մասնակցութեամբ, փոխադարձ լրացումներով: Կախ, մեր խնդրանքով, Մուրազեանը Հակիրճ տեղեկութիւններ տուեց եւրոպականութեան ու քաղաքական գործիչներէ մասին: Ասաց, որ Հայերս, ցուօք, գործու նեայ քաղաքական գործիչներ չու նենք եւ բուսական միջավայրուժ: Էշապա Արշակ Զօպանեա՞նը, յարեց մէկը: ԷԱրշակ Զօպանեանը քաղաքական գործիչ չէ, այլ գրող է, գրքեր է գրում, ՝ մի թիւ անակնկալի գալով քաջատրեց Մուրազեանը եւ պատմեց, թէ ինչք ինչպէս է հանդիպել Զօպանեանին Փարիզուժ: Աւելացրեց, թէ միակ իսկական քաղաքական գէմքը Այեքսանդր Պատիսեանն է, կա էլ ծեր է արդէն: Գատմեց, թէ Փարիզուժ հանդիպել է նրան ու խորհուրդներ հարցրել: ԷԱրէ՛ք, արէ՛ք, երիտասարդներդ կազմակերպուեցէ՛ք եւ արէ՛ք: Տեսնում էք, որ այլեւս անկարող եմ այդպիսի գործերով գրազուելու, ՝ պատասխանել է Պատիսեանը: Մուրազեանը մեծ ցումով արտայայտուեց Արշակ Զամաչեանի վաղաժամ մահուան առթիւ: Երեւում էր, որ մեծ կարծիք ունէր նրա կարողութիւնների մասին՝ թէ՛ իմացական եւ թէ կազմակերպական մակարդակով: Այն միտքը յայտնեց, թէ Զամաչեանն իր Հայրենասիրութեան զուժնաց, պատմելով նրա մեծուային ու զուարթութեան մասին: Դա ինձ անհասկանալի մնաց եւ մի թիւ էլ վարձացրեց, թէ ուզեւորութեան մէջ ի՞նչ զոհարեւութիւն կարող է լինել: Միայն շատ ասորիներ անց տեղեկանալով Զամաչեանի ու զուարթութեան բուն Հանդամանքներին, թիւ թէ շատ կարողացայ թափանցել Մուրազեանի երբեմնի խօսքերի իմաստի մէջ:

Պօքը բացուեց գերմանացիների վերաբերմունքի մասին՝ Հայերի Հանդէպ՝ ցեղային հարցուժ: Մուրազեանը պատմեց, ինչ որ կարող էր: Աւելացրեց, թէ մի երկամասոր գերմանացի պատմարան նոր մեկանարանութիւն է առիս մուշկերի պատմութեանը, որով աւելի է ամբացնում Հայերի դիրքը: Մկը հարցրեց, թէ չէ՞ որ յայտնի է Հայերի Հնդեւրոպական լիզուարենասիրէն պատկանելու իրողութիւնը: Էլ ի՞նչ է մտում որ ասացուցուի: Մուրազեանն ասաց, որ ԷԱյն՝ լիզուժ լիզու է, բայց լիզուից յետոյ ուրի՛շ կարցեր են ծագում, որոնք պէտք է ճշտուեն:

Պօքն անցաւ Հրեաներին: Մուրազեանը նշեց, որ թէև պատմական ու հողերանական ոչ մի մերձաւորութիւն չկայ Հայերի ու Հրեաների միջև ժարդիկ ամէն տեղ զուր տեղն այդպիսի կապեր են տեսնուժ: Յիշեց եօթը հրեայ խարող յոյն եւ եօթը յոյն խարող Հայի տարածուած գրոյցը եւ գրա կասկածներ ահուժը: Որոչ զրուարդներ յիշեց Ասուածաշնչից, վկայակոչեց Պորենացուն, իրբև Հրեաների առաջին քննադատներից մէկի, ապա աւելացրեց, որ աւելի առաջ ինքն էլ խիստ զայրանում էր, երբ սուր կերպով քննադատում էին Հրեաներին, բայց յետոյ զանազան գրքեր կարդալով, ծանոթացաւ հարցի բողողմերին, ու տեղեկացաւ, թէ ինչպէս էին Գերմանիան իրենց ուզած մեւով անօրինուժ Հրեաները ու գրանով իսկ իրենց զէժ լարում գերմանացիներին:

Լեզունի առթիւ խօսելիս, հիւրը պարզարանեց, որ այդ հարցուժ առաջնային են երկու Հանդամանք: Կախ՝ Հնարաւորին շափ շատ Հայ գերիներ գուրս հանել գերիական վասնդայի ջամբարներից: Ապա՝ Հայերի արտադրութեան տակ սեփական զինեալ ուժ ու նենալ: Ասաց, որ եմթաղրում է 10-15 հազար մարդ համախմբել Լեզունուժ, մի թիւ, որը փոքր չէ մեղ համար: Էշաբրապիտութեան ամենալաւ օրերին անգամ յարազուեց այդքան մարդ

զէնքի սակ ունենալ,- կարակացրեր նա: Յեզեկացրեց, որ թեւոյնում Հայ-
կական լեզուի թերթի խմբագրէր թոյլ էր, վրացիները հալած չէին նրան,
թոյլ չապով աշխատել, հիմա նորն է, դուրսը չծռող մէկը, ու վրացիները
իրենք պէտք է վարեն նրանից: Հազարեց նաև, որ գործարար Դրոն մի
երեք տասնեակ հոգու հետ գործում է Արևելքում, յատուկ ու ինքնուրույն
կարգով, որպէսզի գերմանացիները յաւ աշրմ նային հայերի վրայ, հաշուի
նսանն էլ անց չեն:

Աճէն մտադու յայտնի է, որ իւրաքանչիւր, մանաւանդ նուաճողական
պատերազմի ժամանակ, բնակչութեան մի մասը կուտւմ է, միւսները՝ աշխա-
տում կամ վայելում կրանքը, իսկ ուրիշներն էլ վերին գրասենեակներում մա-
խազներ մշակում նորանուան երկրների մասին: Ուստի՝ մեզ հետաքրքրում է
էր Հայաստանին սպասուող վիճակը, յատկապէս սահմանային հարցերում:
Մուրազեանը նշեց, որ ինքը վերին տանաններում, իր ուժերի չափ սահմանում
է մշակում հակաամառաւ մղել ամէն հարցի շուրջ, պայտանեաններին քա-
ցաարել, թէ ինչը ինչ է եւ ինչ չուժում է պէտք: Ասաց, թէ հայերի համար ամե-
նախոցելի տեղը Նախիջևանն է: Բայց եթէ, միասին առնելով հարցի բարդ
չնոյրը, կարողանանք գերմանացիներին համոզել, որ բնակչութեան մէկ
քառորդը հայեր են, հարցը հայերի օգտին կը լուծուի,- պարզաբանեց նա:
Եսնի Ղարաբաղը,- հարցրեց մէկը: Այդ ուղղութեամբ հիւրը չմտաւայուեց,
ուսիրք թիթեակի թութակն ու միայն այսքանն ասաց. ԵՆՏԲԻՑ հասկանալի
է, թէ ում է պատկանում:

Աճէնից վերջում մեզից մէկը, անմտիկելով Մուրազեանի կրճիւն ամ-
բացրած՝ նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցութեան անդամի նշանը, հարց
ուսեց. ԵՊԲԻՑ մեզ յայտնի է, միայն գերմանացիներն իրաւունք ունեն
այդ կուսակցութեանն անդամակցելու, ինչպէ՞ն է պատահել, որ Դրոն էլ է՛
անդամ: Փաստաբանը հաստիւր պէս եղաւ. ԵՊԻՑ՝, այդպէս է: Երբ իշխա-
նութիւն չունէինք եւ դեռ թայլ էինք, իրենք էին շտապագրուած, որ շատ
անդամներ լինեն: Իսկ իշխանութեան գլուխն անցնելուց յետոյ էլ երեւի
անյարմար գլուխն գուրս էլիս:

Մուրազեանը թէն. սկզբում մեր ներդաժանութիւնը Հայցեց իր թոյլ
հայերէնի համար, բայց իրականում շատ վարժ էր իտալում, մի գիշ էլ արեւելա-
հայերէնի ու արեւմտահայերէնի խառնուղով: Կինը պարսկահայուսանողու հի
էր, որքան գրեւոր, կամ նման մի բան: Անպայման նրանից էր սպասուել:

Առաջին օրուայ երեկոյեան, հայերի նախաձեռնութեամբ երեկոյթ
կազմակերպուեց կայանի գահիցնում, հիւրի պատուին: Յաջորդ օրուայ հան-
գիտում էր վերաբերում էր խորհրդային իրականութեանը, իսկ ասուելի եւ ո՛
Ներմանդայի ազգայնութեան պարտում գանուող, մանաւանդ Արևելքից
եկած հայերի փոխադարձ կապի, կազմակերպական ջանքերի ու համակար-
գու մենքի խնդրին: Հիւրը գանում էր, որ Հայաստանցիներն իրենք պէտք է
կազմակերպուեն՝ իրենց յարմար գտաւն եզանակով: Այդ ժամանակ մէկը
բացակայեց յարմարից. ԵՄԻՑն ձեռք բրաշխաւորում ենք, որ մեր փոխարէն
անէ՛ք՝ ինչ որ պէտք է: Մուրազեանը ժպտաւով ասաց. ԵՆՏԲԻՑ արեւելա-
վստահութեան համար: Բայց ո՛վ էլ որ գայ այստեղ ու ձեր առիւթ խօսի,
միշտ նոյն բաները պիտի ասին, ինչ որ ես եմ ասում: Իսկ դուք չգիտէք, թէ
ով ինչ է մտածում, չգիտէք մարդկանց թուճ տարբերութիւնները: Ապա
խոստացաւ, որ ուրիշ անգամ եւս մեզ կ'այցելի, ինչ որ իրականում տեղի չու-
նեցաւ:

Նոյնմիտքի 14ին համակենտրոնացման համբարի տկու մրային օրուում
գրեւորեց ձեռն մասամբ կրկնային թիթեակ, բայց վարպետներն ցուցադրուող
նարկարացու մեք: Իսկ 26ին՝ ու նկնդրեցինք համբար, Կաստիլիցի սիմֆոնիկ
digitised by A.R.A.R.®

նույնպիսի մի կատարմամբ (Վերեր, Մոցարտ, Շուբերտ, Լիստ, Շոպեն և այլն) 25ին ստացանք զերմանական տեսակի այն նայն հաղուստից, որը կրել էինք արդէն թեւ ինչում: Հներն էլ պահում էինք, փոխի՞նք ինչ հաղանու համար: Նոյեմբերի 27ին, վերջապէս, պատահութիւն ունեցանք կայանի գահի՞նում գիտելու այն ինքնագործ կրնանկարը, որը վերաբերում էր մեր կայանի մարդկանց ու իրազարմութիւններին եւ կրում էր պարզապէս շԱԳՓԱ - 1942» վերնագիրը: Մի և մանրամասնութիւնները չեմ յիշում:

Մենք սովորաբար, ժամանակ առ ժամանակ, ասում էինք մարդկան հրապարակ, դնդակախաղի գանձանք մրցումներու ներկայ լինելու: Թէևս գա եւս ամէն մարդու չէր հետաքրքրում, դնում էինք այսպէս ասած շարժարտահանութեան կարգով: Այդպէս եղաւ եւ նոյեմբերի 29ին: Ներկայ էին նաեւ մեծ թուով տեղական համալսարանային, իրենց կանանցով: Ձեռնարկահանութիւնը, կանայք եւս, մեծ մասամբ յաղթանակում էին, իսկ վերաբերուները մէջ ու բարձր գիտարկի առկաւ չէր յաղթանակում էին նրանում, գոյություն էին արտաշնչում չաղերարքի նման: Ե՛րբ թուականներ կը լինեն, է՛...- լուսնի ալ կողմից: Այդ կողմ նայելի: Գրիգորն էր ասողը: Խմբովին ծպտացիներ:

Դեկտեմբերի սկզբին, մեր գաստանտներին կից սենտակներէջ մէկը բարեկարգուել եւ բազմիք էր գործել մեզ համար, այնուս կարիք չկար համարք գնալու: Հերթով տղան ու մէկը բազմիքից: Դաս չաւ էր, քանի որ համարի աւելի կամ օգտիկս մտաջ պատկերներէջ հետու էինք մնում: Աւելի՛ն, մի անգամ համարի բազմիքներէջ մէկում յաղանակու առիթով, մերտնցից ամանք լուսնի տարանջին, թէ զերմանայինները մտաղիք են մեզ եւս գազախեղ տնէլ այդ բազմիքում, քանի որ, մա՛նուսանք, իրի մտապահարու մը այնքան էլ անխափան չէր: Դա, պարզապէս, անհեթեթ միտք էր: Ի հարկէ, մեր ոչ մի բանը կորչում որս ամ չէր, ամէն ինչ կարող էր պատահել՝ տեսականորէն: Գիտէի՞նք նաեւ, որ զերմանայիններն անողոք են նրանց հանգէլ, ոչքեր տես ցուցակի մէջ են: Բայց մենք, գաստիւով բոլոր նշաններէջ, նման մի ցուցակի մէջ չէինք, այլ բնականան յարաբերութիւններէ՛ մէջ: Այդու հանգերն, յիշատակելի է, որ այդպիսի խոսակցութիւններ ե՛ւս լինում էին մեր միջավայրում, այս կամ այն առիթով կամ առանց առիթի:

Երեսնաման յարաբերութիւնները չեն նշանակում, տնչու չա, թէ ամէն ինչ հարթ էր ընթանում մեր միջև: Երբեմն նաեւ կոչու վերաբերմունքի էինք հանդիպում: Դրա ցայտուն օրինակն էր Դեկտեմբերի 8ի համադարձ անիլիսկը (հիշելով են - զպատկի՞ք բառից): Պէտք է նշել, որ զպատկիլ-ելիելու զործողութեան օստորութիւնը զերմանական բանակի առօրեայի մաս է կազմում: Այդ սպարապետն եղանակը ընդունում է զինուորների մէջ հիւսնութիւն ու արագաշարժութիւն գաստիարակելու նպատակով: Իրականում գրանից աւելի՛ ծանր գործողութիւններ կան: Բայց չհիշեցքք նաեւ պատերժը՝ առաւել եւս, ինչ որ է՛ր մեր պարագայում:

Կէսօրին մա բոլոր զգինու օրները եւ մասամբ էլ շուրջները, բոլորովին անյայտ պատճառով, - հաւանաբար, ինչպէս միշտ, որը մարդկանց անկարգութիւնների պատճառով, - տարօրինակ պատժի ենթարկուելին պարեմի կողմից՝ չէնքի գիմացի ցնխուս դաշտում: Այդ ընթացքում արտասովոր արագութեամբ պարտուսը էինք զպատկիլ-ելիելու, առանց այլիւս պիտեան: Հրամայողը պարեան ինքն էր, զագազամ եւ բոլորովին ինքն իրենից դուրս ելան: Այդ պահին նա, որը սովորաբար փափկանկատ, գուսպ ու սիրելիներին հաշուի առնող անձնուստորութիւն էր, ուղղակի իր նման չէր: Այդ ղէպը, ի հարկէ, ոչ ոքի մէջ պայծառ չիւղութիւններ չթողեց: Աւելի՛ն, գա զերմանական այսպէս ասած շարժարտահանութեան անհեթեթ սովորութեան արտայայտութիւններէջ մէկն էր սուկ, որը ինքնին մասանկ էր տալիս: Դրանից առաջ եւս հա-

ւաքական պատժի ուրիշ տեսակի փորձեր էին եղել, բայց գրանք մանկական խաղ էին Դեկտեմբերի ձին եղածի համեմատ:

Այդ որը գրեւ չէ. «Առնասարակ մեր Յկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մէջ փոփոխութիւն է Յկատում. առաճնապէս՝ ապրիտաների Յկատմամբ: Սկզբից անմիջապէս աչքի ընկնող դիւանագիտական մպիտաները խամբում են»:

Բայց շուտայական խորի՝ հետ վարելիների յարաբերութիւնները, այսպէս թէ այնպէս, աւելի սիրալիր էին, այն էլ՝ «նուիրապահութեան սիրտն: Շատ յաճախ փոքրիկ խմբերով նրանց շրջապայութեան էին սանուճ՝ կրակով, Զահուպանի եւ այլ սխարման վայրեր: Թափիկը, որն արդէն այդ խմբի մէջ էր մանուճ, օգուում էր առիթներից եւ վերադառնալուց յետոյ ինձ պատմում տեսածն ու լսածը:

Այդ օրերին ապրիտաներիս, իբրեւ նորութիւն, զբաղուել էին առիթ շարային պարապմունքներիով, ինչ որ շէշ էր պատահում առաջներում: Պէտք է ասել, որ դա մեզ ուղղակի դուր էր գալիս: Ամբողջ մամանակ գաւառանում նստելու փոխարէն շարժուելու պատահութիւն ու նենայով՝ մեզ աւելի ազատ ու առոյշ էինք պոյս մ, բնականաբար:

Գնդարու ետական երեկոյթներ յաճախելը հանգիստանում էր կայանի բնակիչների ակնյայտ պարտականութիւններից մէկը: Երեկոյթները լինում էին ճամբարի գահիցում կամ հենց քաղաքում, հրախաղային կամ այլ կարգով: Նոյեմբերի 30ին, օրինակ, քաղաքում Դրեկղենի մի թատերախումբը ներկայացրեց «Իմ դուստրը եւ դուստրն է» կատակերգութիւնը: Դեկտեմբերի 11ին ճամբարում գիտեցինք «Զաճագան» (երգ, պար, արտասանութիւն, մարզական):

Կայանի գահիցում բոլորի արամազրութեան ասկ էր ուղեորընդուները: Դեկտեմբերի 13ին, օրինակ, կէսօրից առաջ առիթ եղաւ յանու մտակութեան հազար ուճ՝ Ալեքսէյ Տոյստոյի «Զայրացած ինուստամանը» գրքովի մտքին, ի շարս միւս հազարգումների: Նման հազարգումներ, սակայն, լսում էինք ըստ արամազրութեան, սոսկ առիթից առիթ, քանի որ, իբրեւ կանոն, գրանք վաղուց ծանօթ երգեր էին եւ յատկապէս չէին հետաքրքրում, գոնէ շատերին, եթէ ոչ բոլորին:

Իսկ Դեկտեմբերի 16ի երեկոյեան կայանցիների կազմակերպած երեկոյթն էր, որին վաղուց եւ լրջօրէն էին պատրաստում: Պարեաւ նախապէս բացատրել էր, թէ վաղեւ ասներից իւրաքանչիւրն ինչ տեսակաբար կշիռ ունի գերմանացիների կհանքում, առաջնութիւնը տալով ծննդեան ասերն: Բայց որովհետեւ այդ օրերին պաշտօնեաները արձակուրդ էին վերցնում, որչառ էլ էր այդ ասեր մեզ համար աւելի վաղ կազմակերպել, միացնելով երեկոյթին:

Որչառ ան երեկոյեան ճամբարի գահիցում բազմութիւն էր հուսացուել: Մեր «Յեպիլին» կոչուող կայանին պատկանողներից բացի, կային եւ մօտ 30 զանազան հրախաղայններ: Երեկոյթը բացեց պարեաւ, իսկ իւրաքանչիւր ներկայ գտնուողի համար սեղաններին գրուած էր մէկական տուրակ՝ տօնական նուէրներով (ու տելիզէն, եւ այլն): Երեք գերմանացի համազգեստու որ երեստարգանք նուէր ստացան շիտերի «Իմ պայտարը», որն առաջին անգամն էր տեսնում: Ապա տեղի ունեցան երգիցիկ խմբերի ելոյթները:

Ամէն ինչ արուել էր մարզկանց աչքը լիացնելու համար: Բայց ամէն բան աւարտելուց յետոյ, երբ ուշ գիշերին դուրս էինք գալիս, բակում մի ազմբկալի իրարանցում ընկաւ: Վեպիաննէն վրացերէն թարգմանայն հայնոյս մ եւ վրացիների խոր գրպաններից խմբից շէշ էր գուրս հանում: Փորձու թեանը չէին գիտացել ու քիչանի թարգմանակներէն չէին տեսել էին՝ որքան կարողացել

էին: Բայց զրա համար, կարծեմ, որեւէ տոյժ չիզու, եղածը երեսի հասարակ արկածի տեղ գրուեց:

Այնու հետեւ որոշ ժամանակ կայանցիներս մենք ու մենք էինք, առանց բոլոր գերմանացիների ներկայութեան:

Դեկտեմբերի 17ին Բեռլինի հայ հայրենակցական միութեան կողմից նուէր ստացանք զանազան իրեր՝ թաշկինակ եւ նման պիտուքներ: Մուրադ-եանը ու զարկել էր Բաֆֆու բազմաթիւ գրքեր, վիճկական հրատարակութեամբ, այնչալի մակագրութիւններով: Ազատ լինելը նպատակը ընթացման նոր եղանակ սկսելու համար: Ի միջ այլոց, կարգացի Մելքոն Կիրճեանի «Պանդուխտի կեանքէն», Բաֆֆու «Տանկանայէ», «Միճն այսպէս, միւսն այնպէս», «Պարսկական պատկերներ» գրքերը, «Կայծեր ճի հատրները, թե- եւ զժուարութեամբ, քանի որ ձեռքից ձեռք էին անցնում եւ պէտք էր հերթի սպասել, «Եսամայիմ մեյիֆուփուններ», «Ղարաբաղի աստղագիտաբ, «Եսեմբը», «Ջալալիդիմաշը, «Մալիբան:

Ուստի գրքերից կարելի է յիշել «Բողոքներում բոլշեւիզմը» գրքիչիւղ, որը հաստատման էր պարտականում Հիտլերի եւ Ռոզենբերգի 1936ի նիւրներիցեան համաժողովի նստերից:

Դեկտեմբերի 22ին Գրիգորը մի խմբի համար կարգում էր իր պատրաստած ամբողջ ակնարկը հայոց պատմութեան վերաբերեալ: Դրա համար ունեմիջակա ու հրատարակութեան կային: Մտադիր էր ներկայացնել զերմանական վարչութեանը, իրրեւ հակամիջոց՝ այնչալի ուսննդութիւնների զիմաց: Զգիտեմ, թէ արդիւնքն ինչ եղաւ, բայց որ նման մի քալլ փորձուեց՝ ուշագրաւ էր ինքնին:

Թեւ ծննդեան տանը վաղամակէտ նշուեց համարի գա՛լիճում, որոշուեց նաեւ ճիշտ ժամանակին նշել կայանի՝ զա՛լիճում, կայանցիների նստածեւութեամբ եւ սեփական միջոցներով: Եղածը մեծ բան չէր, ամէն մարդ վճարեց մէկական մարի: Եւ գա՛լիճում երկու ամսածառերի շուրջ համեստ «խնջոյք» սարքուեց: Դա ստալինն էր իր տեսակի մէջ:

Դեկտեմբերի 27ին, երեկոյեան, համարի գա՛լիճում համերկ լսեցինք: Նու ազատու մըը կազմուած էր կազմուած որնորից: (Հետագայում անիթ ու նոցայ գրքերում կարգայու, որ նման խմբի ժամանակին ստեղծուել էին նաեւ ուրիշ համարներում, որոշակի նկատառումով): Դրա համար էլ նախապէս զգուշացուեց, որ չի կարելի, ծափահարել: Ի հարկէ, զու՛մացիք թէ՛ նու ազայանկից եւ թէ՛ հատարումից: Բայց որ այդ մարդիկ կայանուորներ էին, զաւանդայման թախիծով էր պատում մարդկանց հոգին, քանի որ արուեստագէտ ու կայանու որ լինելը անհամասեղիք էր մեր մտայնութեան ու պատկերացման մէջ: (Պորհրդային իրտիկանութիւնը մի կողմ եմ զնում այս պարագայում, իր աւելի քան քսամենիկ անհամար ատեւայներով: Դա ուրիշ նիւթ է): Այդ առթիւ այնչալի խօսակցութիւններ եղան, խոյ երես անցի համայնարանու արա՛ւքը: Արժուուը իր կողմից այսպէս էր մեկնարանում երեւոյթը. «Պետութիւն: Դիտե՛ս ինչ բան է եւ ինչ է Յշամակու պետութիւն ասուածը: Զգում, քաւում, խեղդում է մարդկանց»:

Դեկտեմբերի 31ին, առաւօտեան, մա 10 կիլոմետրանոց շրջապոյտ կատարեցինք, միջեւ մերմակայ վայրերից մէկն ու կիկոյցին: Բաւն բուզէի ընդ միջու մից ազատու կլով՝ զիտեցինք կաթոլիկ եկեղեցու շէքի ներքը, որը նստութիւն էր ինչ մի միւսների համար: Ոմանք զրայցի բունուցին լին քահանայի (Բաննի) հետ: Իսկ Յովհաննէսը, անպատկերիւն, իր մասնների շնորհքը փորձեց երգհանի ստեղծեցի վրայ: Կայան վերադարձանք կէտարին: Այնու հետեւ

սպայտութեամբ, նուազութեամբ, պարզները եւ ուրիշները Հանրակառքով մեկնեցին 30 կիլոմետր Հետու գանուոյ մի վայր, Նոր Տարուայ երեկոյթին ժամանակեւու եւ փայլ տալու Համար: Իսկ մնացածներն քնկու ժամը սովորական 22ի փոխարէն յետաձգուեց ին: 1943ի առաջին օրը լրիւ ազատ էինք: Գերմանացիները աչքի չէին երևում, անընդհատ խմում եւ զուարճանում էին:

Այդ օրը որչեզիք ազատ ժամանակի մի մասը արամազրելի շափածոյ տոգեր գրելու: Գաղութան անձնակազմ, ներքին իմաստ ունէր եւ արտաքին որիւէ նպատակ չէր Հետապնդում: Թէեւ բնականօրէն ու նպատաւոր պայմաններին առկայութեան զեպրում անհաւանական չէր լինի եւ անանձնական ժողովուրդ: Վազուց ծանօթ լինելով Քորջ Բայրոնի այն խօսքին, թէ «Մարզու սիրտն ու ջրագոցաբարբ սմամ են իրար, երբ ազալու բամ յեմ արմենում» իրենք իրենց են ազուն, ինչու էլ Համազում լինելով գրանում, «իմք գրի ե՞րբ ինչ-վերս կոչուող տեսարանները շարքին, մինչեւ 1946ի ամառը զբաղուելով գրանում» ամենից տուով պարզ առաջնական նկատառումով: Բայց յետոյ տաշահանարար նկատեցի, որ առաջնականակա՛նն էլ ինքնարեքարար երկա իր Հակառակ կողմին է վերածուում, երբ բացակայում են Համապատասխան ներքին ու արտաքին նախադրեանները: Սուտի, ի վերջոյ, Հրատարու եցի նաեւ իմ յանպատասխան փորձերից:

Արդ, ուրիշները, երբ որիւէ գրոյցի ու խօսակցութեան առիթ չուներին, նստում եւ խոզում էին շաշիի, շախմատ, մանուսանդ թղթախաղ, եւ այլն: Ես չէի կարող ժամանակ յատկացնել գրանց, ինչ յայտնի պատճառներով: Մնում էր կարգալ, որը նայնպէս անկարելի էր շքնահատուող գրազմուք գործնել: Հետեւ ապէւ, Հարկաւոր էր գրան նաեւ զգրել խառնել, ո՛չ միայն օրագրան լին-ժակերեսային, այլեւ՝ աւելի Համապարփակ եզանակով:

Յունուարի 9ին կայանցիներն Հրաւիրու եցինք մանակցելու նապատանակի որսի: Նախապէս բացատրուեց որսի պայմանները: Բուն որսորդները Համարբի Համազդեսաւորներն էին: Մեզինց իւրաքանչիւրի ձեռքը երկու փայտիկ առէին եւ պատու իրեցին, որ ազատչան ու Հրահանգ ստանալու ղէպքում փայտերն իրար գարկենք, լքելը ինչպէս ենք, նապատանակներին բնեղից իրանեցնելու Համար:

Համակներոնացման Համարբի պետ Հեռուք իր անձնակազմով միացում էր: Ձիւն էր տեղում եւ ցուրտ էր: Սպասում էինք, ըստ նախնական կարգադրութեան, պետին, որն ուշանում էր: Մերոնք անհանդիսաւ էին ու միմեանց Հարցնում էին, թէ որսի՞ց մնաց այդ մարդը: Մէկ էլ տեսնենք կամուրջին մօտ ճանապարհի վերելքով մեն-մենակ բարձրանում է Հետսն ինքք, որսորդ ական սպասադիւնութեամբ: Միւսներին Հետու էր թողել, ըստ որոյ Հարակարգի: Միւս Հաւասակ էր, նիհար եւ ժպտում ու կարծես թէ տակ զուարճանում էր, որ մեզ զբանկարծակի բերեց: Այդ ժամանակ չէի կարող կուսնել, որ շորս տարի անց նա պիտի կատարի Հենց Առաջնիցի երեմեանի Համարբալարում, իսկ կրակովի բանասում գրան նրա ինքնակենսագրութիւնի՞ց պիտի տեղեկանամ, թէ ով է եղել ինքը եւ ինչ ճանապարհ անցել:

Այդ օրը կատարեցինք Հինգ շուրջկայում: Մէկը վերջնապէս յետոյ քայլում էինք որոյ տարածութիւն եւ նորն սկսում: Վերջում տեղեկացանք, որ խփուել է 130ից աւելի նապատակ: Վերադարձին որոյ տարածութիւն կարեցինք գինուարական Հակայական սայլերով: Այդ օրը գրեցի Հետեւեալը. «Հան-նիլի աճցաւ, երբ միւս աճգամ չկրկնուի»: Իրականում չկրկնուեց: Ծունուարի 10ին մեր աննեականից Վարազդատը, ըստ որոյ պայման-

Նաւորուածութեան, պարեաթի եւ ռազիո-հրահանգչի հետ մեկնեց Բեռլին, Մուրազիանի կողմից ինչ-որ տեղ տեղաւորուելու նպատակով: Այդ ընտրութիւնը ինքնին բուռնական անսպասելի էր, բայց դա՛ էր իրողութիւնը, երբեք բերմամբ:

Յունուարի 15ին Բեռլինից վերադարձան պարեաթը զբոսնելու: Կայանի հետ գոյ կապութեան վերաբերեալ: Յայանից, որ մեկնեց յետոյ լուծարքի կ'ենթարկուի կայանը, քանի որ այժևս նորից չեն ընդունուի: Ընդհանուր ասածք, խիստ յոռետեսական էին նրա խօսքերը:

16ին դիտեցինք Բրեսլաւից հիւրաբարի եկած թասարանի ներկայացուցիչները՝ Լայնց Շտրուպիայի և իւր գիծին հիմ տիկ մէջ: Ձկարողացածք բարարք չափով հաղորդակցուել, աստիկն հերթին լեզուի պատճառով:

18ին, ասուածեան, վեց բարձրաստիճան համազգեստաւորներ կայան այցելեցին եւ ասորիք խօսքերի հետ անձուհեցին, նաև հայերի: Չունազան հարցեր էին տալիս, որինակ՝ Հայ-ուսական յարաբերութիւններէ մասին, պատասխանները նշուի իրենց ծառայութեան միջոցով, ինչպէս ասուեմ է, պարզ էր, անկաշկանդ եւ գործնական: Նրանք գործուածք էին եկել, վերահանուական աստիղարաններով, եւ հետաքրքրուեմ էին շատ բաներով:

Յունուարի 22ին 50 հոգեանց մի խումբ Բեռլին մեկնեց՝ չըլազայութեան: Այդ օրերին, ամէն ասուտ անխորք, մեկական ժամ շարալին պարպուածքներով էինք զբոսնում, իսկ 22ին էլ՝ ժամ 10 կիրովորանց երթ կատարեցինք:

Յունուարի 19ին Բեռլինից վերադարձաւ Վարդգաւար: Մուրազեանին պարտաւորութեան հարց կար եւ վերահան անորոշ էր: Մի շարք ասորիայ գրուածքներ էր պատճառ տարածեց: Յիշողութեան մէջ մնացել է մանաւանդ ա՛յն, թէ Մուրազիանի աստից մայրը ինչպէս է գօղոհել, ասելով՝ «Աստու բարի յո՛յսն էլ վերացուեմ, ակնյայտելն նկատի տանելով եզրեմանական բարեխաւ տիրապետութեան պարագան, ասանական զբարի լոյսի փոխաւրելն»:

Ասուեմ էր նաև, թէ այնտեղ եւս վրացիներն իշխուեմ են, այս անգամ շեղակասեան կոմիտէի անունով: Հայերը չէին կարողանուեմ նրանց հետ շափուել ու հաստատ գիրք ունենալ:

Միտածանակ ասաց, թէ մի քանի հոգու պիտի յանձնարարուի որեւէ արդիական նիթ շարք ասու մտախորութիւն գրել՝ Բեռլին ու գործելու համար: Գրիգորը ասանմանց գրականութեան բարձր: Իմ նիթն էր շէտաւտանի յանակամ եւ տմտեսական հնարաւորութիւնները: Այդ ակնարկը պատարասեցի, յանձնեցի, բայց այնպէս էլ անյայտ կորաւ, չգրեանք որտեղ:

Քէն ակնարկը գրելու համար ոչ ոքի օգնութեան կարիք չունէի, բայց հարեանցիորէն գիտեցի Յովհաննէսին, որոջ հարցերի կապակցութեամբ, քանի որ նա լրացին անանասութեան երեւանեան վարչութեան մէջ էր ծառայել: Բայց նա ոչ մի նորութիւն չասաց, գրա փոխարէն միայն գոյն խորհրդային տարիներէ ձեռքբերուեմ էր: Եիմի որ արուել է՝ խորհրդային օրո՛ք է արտաբերել: Ա. Ե. Ե. նա խիստ բացասական կարծիք ունէր հայերի պետական ճանապարհութեան մասին, ի ասորիքութիւն վրացիներէ, պնդելով, թէ դա միայն իր սուտութեան մասին, ի ասորիքութիւն վրացիներէ, պնդելով, թէ դա միայն իր սուտութեան մասին, ի ասորիքութիւն վրացիներէ, պնդելով, թէ դա միայն իր սուտութեան մասին: Քէն ակնարկը միայն ասորիք էր անկէտներ ունէինք: Արտական Տիգրանեանին: Քէն ակնարկը միայն ասորիք էր անկէտներ ունէինք: Հետագայում եւս եւ Յովհաննէսը յանախ եւս ունեցել վիճակով զբոսնելու ասորիքներ:

Յունուարի 26ին բնակարան էր ցուցակ, որի մէջ մանուկները կ'ըմբակայ

էին մեկնուի, այդ թուում էս: Գերմանական զգեստները յանձնեցինք, պատ-
հելով չենք:

27ի առաւօտեան Աուշուիցի կայարանից մեկնեցինք: Վերանսանցինք
Կրակովու: Աղջամուղը էր, երբ իջանք Ռազոմու: Վրացական խուճրը շա-
րու նակեց ու զիտրու թիւնք: Մնացածներս սպասեցինք կայարանամերձ թէ-
յարանում: Ապա, մէկ կայարան անց, իջաւ նաև աղբիւնացիներ խուճրը:
Մնացինք 18 հայեր: Գերլինու մ նորից վերանսանով՝ կէս գիշերին հասանք
Պուլաի կայարան: Ուշով քայլեցինք մօտ երեք կիլոմետր, հասանք մերձակայ
նաճարս եւ գիշերեցինք ահուճքում:

(Շար. 2)

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏՁԵԱՆ

Ի Վայական Շարժում

ՀԵՌԱԿԱՅ

ԶՐՈՅՑ

ՀԱՅՐ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԶՏԻԿԵԱՆԻ

ՀԵՏ

Սփիւռֆահայ արուեստի շրջանակներում մէջ. Հայր Յարութիւն Պարիկեանի անունն ու գործը ծանօթ են սակաւաբիւ գեղարուեստասէրներու. հակառակ անոր, որ իր ինքնուրոյն գեղանկարներով ան Յուանած է արուեստի ամէնէն խստապահանջ ամպիոններն ու իննդատները:

Աւելի քան երկու տասնամիակէ ի վեր մանկավարժութեան, գրականութեան եւ նկարչութեան նուիրուած այս հոգեւորականն ու դաստիարակը, որ չի սիրիր «գեղանկարի» կոչուիչ եւ գերազանցօրէն կը նախընտրէ «վարդապետ» կամ «Հայր» կոչոււմը, ամբողջական պատասխանատուութեամբ եւ խորագոյն գիտակցութեամբ կը բարձրանայ գոյներու եւ ձեւերու վեհացնող խորանն ի վեր՝ դրսեւորելու եւ ամառ իր ինքնութեան ամէնէն թելուորը, խորհրդալի եւ յուսանահան պարու մները:

digitised by A.R.A.R.@

Այդ իսկ պատճառով, 1966ին և 1970ին Փարիզ Բազմազգի մտայնորդ պարզեւտրուած, 1971ին՝ Ֆրանսայի Գեղարուեստից Ակադեմիայէն «Ասպետի խաչ» շքանշանին տիրացած, իսկ 1978ին՝ Փրանսական կառավարութեան կողմէ «Պատուոյ լեգէննի Ասպետ» հռչակուած Հ. Յարութիւն Պատիկեան, հակառակ Փիլատոյի քայտերանքին և Կաթողիկոսական արուեստարաններու գնահատական արտայայտութիւններուն՝ յտարուեցաւ ինքզինք մսխելու կամ շարունակ մտն միտքերը կրկնելու վտանգաւոր խաղէն, որ մեծապէս հարուածեց սպառնալից շուկայի պահանջներուն հետ Բայլ պահող մոյնիսկ տաղանդաւոր շատ մը անուններ, այլ, բնդհակառակն, մնաց ու կը շարունակէ մնայ գոյներու, ձեւերու և գիծերու խոյանքին այրութեանով հայուն զարաւոր էութեան բնագանցական պարտմներն ու լինելութեան պայտար մատուցանող պատարագիչ մը:

Հետագայ էջերով կու տամք այս արուեստագէտ վարդապետին հետ մեր ունեցած հեռակայ գրայցը, որ խօսուած է ինքնին:

● Իր բաճանջիւր մաճուկի հետ յայտնուող նկարչական եւտարբերութիւնները ուժանց մօտ կը խամրի պատանի հասակին, իսկ ուրիշներ կը պահեն իրենց եւտարբերութիւնն ու սէրը՝ առանց տարուելու արեւետավարժ նկարիչ դառնալու հրապոյրներէն: Ումանք մոյնիսկ երազարակաւ հանդէս գայէ ետք, կը տիրեն մնայ տիրող գծողներ: Կը հանէի՞ք խօսիլ ձեր փորձառութեան մասին:

— Իւրաքանչիւր անձ օտուած է յատկութեամբ՝ բնատուր կերպով: Հետագային, միջավայրի, ուսումի և երբեմն այլ պարագաներու անակնկալ պայմանները կը բնորոշեն անձի մը առնչիւր ու զգութիւնը: Նայել, կրնամ ըսել, եղաւ իմ պարագաս: Իւրաքանչիւր և սկստութեան տարիներուն գծելու և ստեղծագործելու յատուկ ձգտումս կրցաւ յարմար Հող գտնել և զարգանայ Վենետիկի և յատկապէս Ս. Ղազարի աղօթքի և մշակութի տաճարին մէջ, ուր նարեկացի մը կողքին բնկերութիւն կ'ընէին Սարգիս Պիծակ, Թորոս Տարօնեցի և Այվազովսկին:

● Այլարչական ձեր դաստիարակութիւնը, ձեր դիմագիծի կազմաւորումն ու բիրեղացումը կը պարտիք արեւմրեան հասկացողութիւններու, որոնք բնականօրէն զարգացումն են Արեւմուտի նկարչութեան զարաւոր

հալովայթներու և աւանդներու: Եւրոպացիին համար հարազատ եղող այս ոճը կամ մոյնիսկ դպրոցները որքանօ՞վ կրնան խորք չենել հայ գեղանկարիչի մը, այս պարագային Ռոսսիաներու, Պիծակներու, Թաղեոսեաններու և Սարեաններու ժառանգորդ Հայր Յ. Պատիկեանին:

— Իմ պարագայիս, իբրև միանձն Միխայիլեան, ամենեւին չի յարմարի ձեր վարկածը: Ս. Ղազարը, որ եղաւ զարբերուող միտքիս և Հողիս, փոքրիկ և ամբողջական Հայաստան մըն է, Արեւմուտքի սրտին վրայ: Արեւմուտքը Հոն ներկայ է միայն ներութեամբ և ջնարակով: Ոգին, էութիւնը կ'ապրի Բագրատունիի շէնքի ինքնագնացով, Այլանի Վարայրի պլաուլոյտով, Միխայիլի շէնքի զանազան քառարանով: Նկարչութեան մէջ մանաւանդ, նիւթը չէ, որ կը շնորհակալուի անոր բովանդակութիւնը, այլ՝ ոգին: Եթէ Ռուսիան Արարատները գծէր, Հայ նկարիչ պիտի չգտնար երբեք նմանապէս իմ գոյներս, գիծերս, շարժումներս ու երկնագներս ծնունդ առած են մօրս Մուսալեան պատմուածքներէն, Ս. Ղազարի Հազարաւոր ձեռագիրներու հետ ունեցած շփումէս, Փարպեցիի Արարատի նկարագրութեանէն, Հայաստանեղ պաշարէն, այսօրան տուեալ՝ անխուսափելիօրէն կը զարմնեն զիս շնորհակալի և վստահարար այս է նաև զազանքը յաջողութեան

և Հմայքին, որոնց կ'արժանանամ Արեւմտուրի քննադատներու աչքին, իմ գիտարուեստով աշխատող բազմաթիւ նկարիչներու մէջ:

● Հայկական մանրանկարչութեան, որմանակարչութեան եւ գեղանկարչութեան աւանդներն եւ էութենէն այս հեռացու մը իմացական-մտաւորական պահածն ունի, քէ կը բխի աւելի խոր կեցումով մը: Իրքեւ հայ նկարիչ, որ հայ կերպարարութեան աւանդները զարգացնելու մուտքով պարտականու լուրջ ունի, ինչպէ՞ս կը մեկնաբանէ 180 աստիճան այս հեռացումը հայ գեղանկարչութեան ակունքներէն:

— Կարծեմ այս հարցումին պատասխանը անուղղակիօրէն տուի արդէն: Կ'ուզէի ճշգիւ, որ 180 աստիճանի հեռացումը երեւութեան է միայն: Երբ ասնէնք Մլքէ թագուհի Աւետարանին (1862 թ.) եւ Աւրո Ռազարատեւի Աստուածաշուքը (ժ՛՛ղ դար) (երկուքն ալ Ս. Ղազարի մատենադարանի գանձեր) իրարմէ 1000 տարիներ բաժնող հայ մանրանկարչութեան զարգացման, պիտի նկատենք որ ինչո՞նք թիւն եւ գիտարուեստի 180 աստիճան հեռացում — ինչպէս կ'ընէք —:

Ներկայիս, գիտարուեստի յատկապէս զարգումը ոչ թէ գարեբու, այլ տասնամեակներու բնթացքին կը կատարուի: Նոյնիսկ Ռուսիոյ եւ Պիժնի, մնացով հանդերձ Ռուսիոյ եւ Պիժնի, այսօր պիտի ըլլային դարուս գաւազն՝ 20րդ դարու գիտարուեստով, բայց ոսպինեան եւ պիժնիան ոգիով: Արդէն՝ ճարտարապետութեան մէջ մեր հիմնական տեղաւայր անկէ կը ծնի, որ եւթներորդ դարու մեր նմոյշները եղածին պէս կը վերարտադրենք Նիւ Եորքի, Հայէպի կամ Փարիզի երկինքներու տակ, ասանց 20րդ դարու գիտարուեստի եւ 20րդ դարու հայու սպարուսները ներմուծելու անոնց մէջ:

● Կարգ մը արուեստագէտներ եւ արուեստաբաններ կը պաշտպանեն այն տեսակետը, թէ որեւէ արուեստի գործի տոանցը մարդն է: Մարդուն ներաշխարհը յուզելով հանդերձ, միտքի եւ վերացական ոլորտներու մեկ-

նող պատատոները առհասարակ բաւական կը հեռանան մարդուն մարդկային կացութենէն՝ տիեզերական խորհորդներու աշխարհին եւ փիլիսոփայական ոլորտներու մէջ թափանցելու միտումով: Զէ՛ք կարծեք, որ ասիկա մոյճիմքն մարդէն փախուստի մի մըն է:

— Բոլոր արուեստագէտներուն համար արուեստին առանցքը մարդն է, սակայն գոյութիւն չունի եւ չի կրնար ունենալ երեւակայական «մարդ» մը, որ միջադային ըլլայ, ամէնուն յարմարող կայ հայ մարդը, Քրանսացի մարդը, ռուս մարդը, եւ ո՛րքան արուեստագէտ մը յաջողի պահել իր հարազատ ինքնութիւնը, այնքան արուեստագէտ կը մնայ եւ բովանդակայից: Ինքնութիւն չունեցող արուեստագէտը դատապարտուած է, ի յառաջագունէ, անհետ կորուսելու:

● Կը բուի, թէ կը կիրարկէ թեքնիքի վրայ հիմնուած նկարչութիւն մը, ուր դիպումն ու պատահարը մոյճեան գերակատար են, ո՛րքան պրպտոգ-կանոնող ձեռքը: Անշուշտ, անակնկալին ծնունդը հանդիսացող ձեռքը նաեւ դուք կ'ենթարկէք մեր կամքին: Այս պարագան, սակայն, ըլլալով ստեղծագործութեան ձեւաւորման մէջ իր յուսքը ունեցող եւ միջամտող տարր, ներդրում չի՞ պատճառեր ձեռքը: Եթէ այս՝ ինչպէ՞ս կը շրջանցէ դիպումին եւ անակնկալին ձեւաւորումները:

— Իսկական արուեստին մէջ պատահար գոյութիւն չունի, որեւէ թեքնիք միջոց է միայն արտայայտութեան, անոնք մտածուկ մը, որ գոյներով եւ պիժներով կը «մտածուի» սպիտակ թուղթը: Այն՝ ինչ «մտածուի» կը նկատենք մեր շարահասարակ տղերքով, մտածու կին համար պարտեզներ, տուններ, ծաղիկներ ու երկինքներ կը ներկայացնեն: Պատահար գիտողին մէջ կրնայ միայն գոյութիւն ու նեղաւ, ոչ բաւաւ որ ստեղծագործողին: Անքան էական երբ արուեստի նմանող գործեր չեն կրնար տալ, կ'ի՞նչ ոչ պատահամը:

● Կը մշակէ նկարչութիւն մը, որ ինքնին հերքումն է դարերու բնթագքին մուտքակալուցած ակադեմական նը-

կարչութեան: Գեղանկարչութեան աւանդական օրէնքներու եւ ընկալնայ հասկացողութիւններու ղէմ մոյնիսկ ամէնէն ծայրայեղ բնութագումները ընդունելով եւ յարգելով եանդերձ, կ'ուզէինք իմանալ, թէ ի՞նչ միաստակ կը հետապնդէ մտքարարութիւնը ձեզի համար, ի՞նչ է ձեր վերջնական Ուստակալէտը:

— *Թէև պատահածն է հմ այս հարցումին, բայց կ'ուզէի նշում մը եւս կատարել: Չկայ պատմական նկարչութիւն, կան պատմութիւնը կերտող նկարչներ, եւ պատմութիւն կը կերտեն միայն անոնք, որ կ'ապրին իրենց ժողովուրդին ինքնութիւնը՝ ամբողջութեամբ: Իուրիք խորաբանողակներէն մինչև Սարգսրապարտի յուշարձանները անցած են 15 դար եւ աւելի: Սեւանի խաչքարի անանուն արուեստագէտին եւ Արթուր Չարմազ-ճանի մը կամ Այծեմնիկ Ուրարտուի ստեղծագործութիւններուն մէջ զբնկալնայ Հասկացողութեան» եզրն իսկ գոյութիւն չունի, բայց գոյութիւն ունի «Ինքնութիւն» մը, «Հայկական» ինքնութիւնը՝ զիրար զարեք բաժնող Հայ արուեստագէտներու: անա այս է, որ կը նուիրողորմէ պատմական նկարչութիւնը ինքնութիւն ունեցող ազգի մը:*

Եւ վերջնական նպատակակէտ չեմ հետապնդեր: կ'ապրիմ ներկան. Հայ անհատի իմ ներկաս: Առօրեայի, Սփիւռքի, Հայրենիքի, անհատական ուրախութիւններովս եւ ցաւերովս:

● Այն տպաւորութիւնը ունինք, թէ որեւէ մտքարարութիւն, որ կը երևնուի միայն ընդունուածն ու ծանօթը փոխելու տեսլականին վրայ, կամայ-տկամայ կը դատապարտուի ինքնամայասակ շարժում մը ըլլալու ճակատագիրին: Համաձայն է: Եթէ ոչ՝ ինչպէ՞ս կարելի է ամբողջովին կտրուիլ մշակութային արժանանքէն:

— *Եթէ նորարարութիւնը միայն ձեւական է եւ պահուած է կերպը, ոչինչ, արուեստագէտը իր մշակութիւն արժանանքէն չի կրնար կտրուիլ:*

● Նորարարութիւնը, այս պարագային՝ վերացական ու միտսիք ձեր այս

Ոկարչութիւնը ի՞նչ մշակակէտ կը հետապնդէ: Կրճա՞յ անցնի իր թիֆուհի-ձեւ խաղէն ամբողջ...

— *Անցած է արդէն. քանի չի կրնար «Բարտեք» ըլլալ, կ'իմ Հայ ՂԸՄԻՅԻ ցեղանին յատկանիշ մըն է ձեզ բնորոշող — մասնաւոր մը գրականութիւնը ոչ ոք — ան է «Բարտեքիզմ» — Իստանբուլ Նարեկացիին, որ իմ «Կուրք» է. ինծի համար Նարեկացիին ժարգիւթն է մեծազոյն «Գեորգիարտ» հանճարն է. անոր ամէն մէկ բառը սուրբէն պատկեր մըն է, իրականութեան սպրտմի ակունքէն բխած:*

● Իստեղծ ձեր գործերը կ'ունենանք այն տպաւորութիւնը, թէ կը գծէ ցիւրեմն աւերողական յարուսով: Կը հատատանք, որ մեզ պատասխանելու նիստագրումը համազօր է ծէտի մը: Հոն, գոյներու եւ ձեւերու տիեզերքին մէջ, արուեստագէտն ու պատարագիչը կը մոյնաման իրենց վերացումին մէջ: Բայց արուեստը ման կ'ներարկէ արքայանայ, հոգեվիճակի խտացում եւ զգացումներու, յոյզերու եւ խոսքերու անխոցելի կառուցում՝ յար եւ մեզնէ քար առ քար բարձրացող օրելէ զլուս-գործող տաճարի: Ինչ ինչպէ՞ս կը հաշտեցնէք երազն ու արթնութիւնը՝ սպիտակ թուղթին վրայ:

— *Կը գծեմ ամենայն խաղաղութեամբ, կրօնական Հանգարտութեամբ, ատենց չիզկերու մասնաւոր սրկու մի: Սպիտակ տարածութեան վրայ կը գրոյմեմ հոգեկան, մտային եւ զգացական (գոյներու եւ ձեւերու) անմիջական սպրտմիներ: Երազատեմ մը չեմ, ոչ խառնուածքով, ոչ այ մշակոյթով. երազայինը գործերուս մէջ՝ երեւոյթ է միայն:*

● Իր գանձերը, ածխամատիտը, չիմական միւսն ու Ռկարչուկան այս գործիքները, որոնք դարեւ շարունակ արտայայտած են գեղանկարչներու յոյզերն ու սպրտմիները, որքանով հարազատ են ձեզի:

— *Ուրարտուի անտարբեր եմ «Հասկան» նկատուած նկարչական միջոցներու հանդէպ. երկար ատեն ձեռնած եմ բոլոր տեսակներն այ, բայց տարբերներ է*

վեր կը սիրեմ ստեղծագործել իմ «Ննա-
րած» նիւթերով. օրէ օր յայանուող գի-
տական եւ քիմիական աարբերք եւ բա-
զողրութիւնները ու շաղրութիւնս կը
գրաւեն: Ներկայիս, կ'աշխատեմ գու-
նաւոր ապակիներու մանրացուցական
փոշիներու քիմիական խառնուրդներով
գոյներ յառաջ բերել: Հաւատացե՛ք, որ
շատ գրաւիլ գրազանք մըն է:

● Երէ պահ մը ընդունինք, որ հայ-
կական մշակոյթը — իմշպէս որեւէ
մշակոյթ — կը հանդիսանայ հաւաքա-
կան յիշողութիւնը հայ ժողովուրդին,
կրնա՞ք ապրիլ առանց այդ յիշողու-
թեան: Ի՞նչ տարողութեամբ վիճարա-
նութիւններ իրարու դէմ կը հանէ ձեզ եւ
ձեր ժառանգը հանդիսացող այս գա-
րաւոր յիշողութիւնը:

— Պատկերներն ալ ընթացքին լիւր լի
պատասխանած եմ ասոր:

● Ի դէպ, ի՞նչ է ձեր կեցուածքը ճա-
ղապարհական յիշողութեան, այս պա-
րագային՝ հայկական ճաղապարհաբու-
թեան կապանքներուն եւ անոր ստեղ-
ծագործ ու մղիչ ուժ հանդիսացող յա-
րերուն նկատմամբ:

— Եթէ նկատի առնէք, որ մեր բազմա-
Հազարամեայ պատմութեան ընթացքին
միայն 700-800 տարի քաղաքական ան-
կախութիւն ու նեցած ենք, մինչ ազգեր,
որ միայն աշխարհակալած են (իրենց
պատմութեան ընթացքին) եւ այսօր
գոյութիւն ունին միայն պատմական

գիրքերու մէջ, կրնաք ըմբռնել իմ կեց-
ւածքը Հայկական քաղաքակրթութեան
եւ անոր ստեղծագործ ուժին հանդէպ:
Չարմանալի ժողովուրդ մըն ենք, ան-
կրկնելի իր տեսակին մէջ: Հոռմէացիները
տիեզերական զարձած են Յուլիոս Կեսա-
րով, Օգոստոս Կայսրով, Արայանսով...:
Վերգիլիոսն ու Ովիպիոսը իրենց որեւէ
նպատակ մը չեն բերած. մենք Տիգրանն ու
Մուշեղը այնքան չենք յիշեր, որքան
Եպարտուածն զօրավար մը՝ Վարդան,
կամ մտքի եւ գրիչի մարդիկ՝ Մեսրոպ,
Նարեկացի, Զարեհ, անբաժանելիօրէն
երկու Հոգի կապուած ազգ մըն ենք. հայ-
րենի Հոգ եւ հայրենի մշակոյթ, այդ զոյգ
ապրու մտերն են մեր յաւերժութեան բա-
նալին. եթէ Սփիւռքի մէջ Հայ մշակոյթը
մեռնի, Սփիւռքը մեռած նկատենք: Հայ
մշակոյթ կը նշանակէ Հաւատք, Գիր, Ար-
եւստ՝ գարեբու խորքէն ծնած:

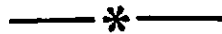
● Կը կարծե՞ք, որ հայ գեղանկարչու-
թիւնը յազոզ հարցերուն մէջ ձեր
փնտռումները կ'արտայայտեն ազ-
գային իրայատուկ կեցումով մը՝ ի
խնդիր հայկական գեղանկարչութեան
աւանդներու բիրեզացման եւ հարս-
տացման:

— Այդ յաւանութիւնը չունիմ. միակ
գիտցածս այն է, որ ես կը ստեղծագործեմ
— բայց եւ հայ եմ —, իմ ձեռնպարծս իր-
չի. հայ կը բիրեզանայ իմ ձեռքերուս
մէջ եւ այս ըմբռնումով ամէն հայ մարդ,
որ կը ծառայէ մշակոյթին, օրէ օր կրնայ
բիրեզացնել հայ մշակոյթի աւանդները:

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Մ. ԻՇԽԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ — ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ Ե Ր Գ Ե Ր

Վերջին մէկ դարու Հայ կեանքը ճանչցու ազգային գարթօնքի, ինքնագիտակցութեան, հալածանքի, ջարդերու, յեղափոխական պայքարի եւ Հերոսական մարտնչու մենքու խռովայոյց շրջան մը, որ լի է բոցավառ ապրու մենքով: Քանի մը առանձնակ տարիներու ընթացքին Հայ մարդը ապրեցաւ այնպիսի՝ յուզումներ, որոնցմէ զուրկ էր մնացած ստրկութեան հինգ դարերուն: Ողբերգական եւ գիւցազնալուծ զէպքերով հարուստ այս շրջանը արտայայտութիւն գտաւ մեր նոր դրականութեան մէջ՝ Հ.Ղ. Ալիշանէն մինչեւ Դ. Վարուժան ու Յ. Թումանեան երկարոց բանաստեղծներու գրչով:

Գեղարուեստական գրականութեան զուգրնթաց ստեղծուեցան ազգային-յեղափոխական բազմաթիւ երգեր, որոնք մեր ժողովուրդի ապրու մենքուն անմիջական արձագանգը կը կազմեն: Մեր ազգային երգարանը լեցնող հարիւրէ աւելի այդ երգերը ազատագրական պայքարի գրուածներէն կը բխին, Հերոսներու գործէն կը ներշնչուին եւ ժողովուրդի վշտին ու ա՛յլեւայու թեանց մըմուսջները կը հանդիսանան:

Այդ երգերուն կարեւոր մէկ մասը տակաւին կ'երգուի ակուսմաներու մէջ եւ հաւարոյթներու ընթացքին: Մինչեւ վերջերս անոնք կը կազմէին ժողովրդական խաւերու միակ երգապաշարը եւ կը հնչէին ո՛չ միայն իրրեւ հայրենասիրական տրամադրութիւններու արտայայտութիւն, այլեւ՝ ուրախութեան սեղաններու շուրջ, սուգի եւ վշտի պահերուն, գպրոցական կամ այլ հանգէններու ընթացքին: Մինչեւ անգամ հարսը տուն տանելու հանդիսաւոր առիթներով հարսնեւորներու շրթունքէն սովորական երեւոյթ էր ազգային-յեղափոխական երգեր լսել:

Փամանակէ մը ի վեր «էստրատային» կոչուած խայտարղէտ երգերու նորոյթը որոշ չափով եկաւ գրաւելու մեր ազգային պարզուկ երգերուն տեղը. այսու հանդերձ անոնք չեն մոռցուած բոլորովին եւ կը շարունակեն յուզել մեր ժողովուրդի սրտին լարերը:

Հայ երգարանը աճած եւ ուռած է Հիմա: Ա՛յն աստիճան բազմացած են «Հայ երգ» անունին տակ մեզի հրամցուածները, որ կը հրատարակուին բազմաթիւ հաստիներով: Թէ ո՞ր աստիճան հարազատ են անոնք Հայ լեզուին եւ Հայ երաժշտութեան ոճին, այլ խնդիր: Փամանակը մատահարար պիտի մագէտանոնք:

Որք կը խօսիմ ճշայ երգչի մասին, ես հոս նկատի ունիմ միայն մեր մանկու թեան եւ պատանեկութեան համեստ երգարանը, որ յաճախ ձեռագիր կ'ըլլար շատ մը Հայ ընտանիքներու սեղանին վրայ: Այդ երգարանը կայ տակաւին, կը մնայ թարմ ու այժմէական, կազմելով կորիզը նոր հրատարակուող նկարագարդ եւ փառաս որ բոլոր երգարաններուն:

Մեր ազգային-յեղափոխական երգերը չեն նետուած հնու թեանց թանգարանը: Անոնք կ'ապրին մեր սրտերուն մէջ եւ շրթներուն վրայ, որովհետեւ նորից կ'երգերը չեն կրնար գրաւել անոնց տեղը: Անոնց արտայայտած յոյզերը, ցաւերը, երպն ու ոգի որութիւն մեր այսօրու ան կեանքին մաս կը կազմեն: Մեր ժողովուրդը կը նմանի ճամբայ ինկած այն կարաւանին, որ դեռ կը քալէ եւ այդ երգերը կ'երգէ քիչ մը ինքզինք զօտեպնդելու, քիչ մը անցեալը յիշելու եւ, մա՛նաւանդ՝ իր հետապնդած նպատակին կարօտը արտայայտելու համար: Ահա թէ ինչու արդիական ծափն ու պարը, թմբուկն ու կիթառը չկրցան ժողցնել տայ զանոնք:

Մեր ազգային-յեղափոխական երգերը պիտի հնչեն այնքան ատեն, որ անոնց բառերուն եւ մեղեդիին մէջ ծածանող երազը իրականութիւն չէ գործած:

Ի՞նչ կ'արժեն այս երգերը՝ իրենց բովանդակութեամբ եւ արուեստով: Խօսքերուն արուեստով անշուշտ, որովհետեւ անոնց եղանակներուն քննութիւնը եւ պարզարտածութիւնը կը պատկանին երաժշտական կայուածին:

Մինչեւ հիմա, որքան գիտենք, լուրջ աշխատանք մը չէ կատարուած այս ուղղութեամբ: Հետաքրքրական պիտի ըլլայ ընդհանուր ակնարկի մը մէջ համազրեց զանոնք եւ բնութագրել յիթի եւ ձեւի կրկնակ տեսակէտէն:

Որքը Հայելին է ժողովուրդի մը հոգիին: Ազգային-յեղափոխական մեր երգերը Հայելին են նաեւ բախտորոշ ժամանակաշրջանի մը պատմական զէպքերուն եւ գերակատարներուն:

Անոնց մէկ մասը ստորագրուած է Հայ յեղափոխութիւնը պատրաստող յայտնի գէժքերու կողմէ, Ռուսինեան, Պելիկթալեան, Ալիշան, Նալբանդեան, Պատկանեան, Բաֆֆի, Ահարոնեան, Իսահակեան, եւ այլն:

Իսկ երգերուն խոշոր մէկ տոկոսն այ յօրինուած է գուսաններու, աշուղներու կամ անծանօթ տաղասացներու կողմէ.— «Ձայն մը հնչեց», «Արագի ափին», «Մեմք անկեղծ զիմուար հեմք», «Իրքիւ արծիւ», «Կարկուտ տեղաց», «Դաշնակցական խումբ», «Լուսին չկար», «Հերոս մոնչեց», «Պանք Օթուման», «Վերքերով լի», «Նպատակիս հասնիմ միայն», եւ այլն:

Գնդրուկ աշուղներ, երբեմն Հագի կիտապրագէտ, ոգի որու ան յեղափոխականներու հերոսական խոյանքներով, հիւսած են գովքը այս կամ այն հերոսին եւ կամ քանի մը անպահոյճ տողերով անմահացուցած յիւստակերի դէպք մը եւ թուական մը: Կան մինչեւ անգամ Հայդու կիներ, որոնք Հանգիստի մէկ պահուն ժայռի մը յենած, յօրինած են պարզուկ երգեր՝ իրենց սրտին ձայնը յսելի զարմնելու կամ բնդհանրական ապրումներուն արձագանդելու համար:

Մտաւորական բանաստեղծներուն օտեղնագործութիւնը ըլլայ թէ կոյր սուու դի մը յօրինու մը, անունք, երկուքն այ, սպիտակ ու գուղափարներով օտար

չեն իրարու . ընդ հակառակն, իրար կը լրացնեն եւ ազատութեան նոյն նպատակը կը շփոթեն:

Բնականաբար մեր նաեօթ բանաստեղծներու ն շերթու անները, որոնք Հետադային երգ են գարձած, աւելի զհզեցիկ ձեւ ակերպում մով կ'արտայայտեն ժողովուրդի ապրումները: Այսու հանդերձ, մի ա անանու ն երգերը իրենց սրտատուչ պարզութեան մէջ, իրենց միամիտ շեշտով, յաճախ նոյնքան յուզիչ են ու հոգեզրու, որքան աստիճանները:

Նախայեղափոխական երգերու գրեթէ ամբողջ փունջը կը պատկանի մեր ազգային եւ գրական Զարթօնքը կերտող սերունդին: Ռոմանթիկ հայրենասիրութեամբ տարուած՝ այդ սերունդի շերթողները իրենց ակնարկը դարձուցած են զէպի մեր պատմութեան անցեալը եւ անկէ դուրս կը բերեն Վարդանի պէս յուսատէր զէմբեր: Հայաստան, անոր անցեալը, անոր փառքերն աւտառապանքները կը լեցնեն, որինակ, Ալիշանի երգերը: Վշտահար Նահապետար կը խօսեցնէ Աւարայրի բլրուլը, կը խօսեցնէ Մասիսները, արցունքով կը հակի Հայաստանի ներկայ աւերակներուն վրայ, ի վերջոյ բացազանչեայնու Համար:

Քանց օտար վարդ քաղցր է հայրենեաց փուշ...

Երբեմն իր մէջ կ'արթննան ռազմական արամազբութիւններ ալ, միշտ անցեալ օրերու ներշնչումով եւ իր ընթացքով որոտանումով մեզի կը բերէ Աւարայրի դաշտին դիւ ցազնական արձագանդները:

Իր յաջորդն ու ժառանգորդը՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշեան, մեր երգարանը հարստացուցած է այնպիսի՝ երգերով, որոնք Ալիշանի պատմական հայրենասիրութեան լարերը հնչեցնելով հանդերձ, ժամանակակից Հայ մարդուն մէջ մեր քաջ նախնիքներու ոգիին յայտնութիւնը կը պանծացնեն: Զլլթու նցի քաջորդին, իր կոնիւով, յաղթանակով կամ մահով, նոր օրերու Հայի կամ Վարդան կը գտնուայ:

Թէպէտ քոչնիկն ու հովն հայոց
Աւերակաց շրջին վրայ,
Թէեւ պղտոր վտակն հայոց
Նոցիններու մէջ կը սողայ,
Նո՛ւա հառաչէ են հայրենեաց,
Նո՛ւա չերթան սրտէս ի քաց:

Այս երգին մէջ ներկայ է դեռ Ալիշան: Ներկայ են Հայ բազմութիւններուն ն յուս մղկտացող սրտերը, որոնք կը նախընտրեն հայրենեաց փուշը օտարի վարդին: Սակայն Պէշիկթաշեան վշտահար Հայ մօր բուխիք ու բիշ բաներ ու նի:

Քրքաց մայրեր թող լան ու դուն
Ռւրախ յուրեր տար ի Զէշթուն:

Յեղափոխութեան ճամբուն վրայ նետուած խիզախ քոյլ մըն է արդէն այս մէկը եւ գալիք մարտնչու մներու ն քացորոշ հրաւերը:

Հայաստանի արեւելեան ճակատէն կը հնչեն Միքայէլ Նալբանդեանի եւ Փամատ Քաթիպայի տիրական ձայները: Երկու քն ալ հարստացուցած են մեր ազգային երգարանը՝ իրենց ազատասեր եւ ռազմաչու նչ տաղերով: Նայրանդեանի ըԱզատութեան երգը՝ դարձաւ ազօթքի պէս խորհրդաւոր սրբութիւն Հայ շրթներու վրայ: Իսկ երբ այդ շրթու նքները լէին կրնար բարձրաձայն երգել քայն, իշխանութեանց դրած արգելիքին պատճառով, անիկա կը հնչէր վստահարար սրտերու խորք:

Ազատն Աստուած այն օրից,
Երբ հաճեցաւ շունչ փչիլ...

Այս քառերու կախարդանքով Հայ Հոգին կ'արթննար իր դարաւոր թմբերէն ու կը պարզէր թեւերը ապաւ երկինքի ոյրտաներու ն անհուն կարօտումով:

Գամառ Քաթիպա տիրական տեղ մը կը գրաւէ Հայ երգարանին մէջ:
Ահա իր նշանաւ որ «Արաբսի արտասուէր», որ ամբողջ Հայութեան եւ Հա-
յաստանի արտասուէրն է:

Մայր Արաբսի փիերով
Քայլամուրթ զնում եմ...

Մէկ դարէ ի վեր Հայ ժողովուրդը կ'երգէ այս երգը նոյն ջերմութեամբ
ու թախծով, անոր իրաքանչիւր տողին մէջ գտնելով իր սեփական վիշտը,
բողոքը եւ ուխտը:

Քանի որ իմ զաւակուծք
Այսպէս կը մնամ պամդախտ՝
Ինձ միշտ սգուր կը տեսնէք,
Այս է անխար իմ սուրբ ախտ...

Ահա իր «Թող փչէ քամիմ», որ անչէջ յոյս եւ հաւատք կը ներշնչէ Հայու
զաւակներուն:

Թող զայ փորձուքիւն, թող զայ հալածանք,
Խաւար թող դառնայ անագօտ յոյսը,
Սարսափելի չեմ հայիմ տառապանք,
Միայն... չհատնէր խղճուկի յոյսը:

Ու տակաւին Վարդանի երգը, բժրատուացումի գոռ բաւերով մարտի
հրաւիրող իր «Հիմի» էլ լսեցձը, թուն տալէ աւելի գերազոյն արթնութեան
կանչող իր «օրօրաները եւ այնքա՛ն ուրիշներ:

Նախաշէղափոխական այս երգերը մեծ դեր խաղացած են, իրրեւ զգա-
տութեան կոչեր, արթնացման գանգակներ եւ հայրենիքի ու ազատութեան
սէրը արծարծող ողբերգութեան:

Ո՛չ մէկ ուրիշ ազգակ այնքան մեծ ուժ ու նի հողիներու վրայ, որքան
երգը, երբ ան կենդանի բառ է եւ Հնչիւն եւ մանուկ օրերէն մարդկային սիրտը
կ'առնէ իր հմայքի ցանցին մէջ:

Ջինեայ յեղափոխութիւնը կանխող շրջանի երգերը տխուր են, մտայն եւ
լաւիկան՝ Հայկական զաւանդներու մէջ տառապող անօգնական Հայ կեանքե-
րուն պէտ: Երգ ըլլալէ աւելի՝ անունք արիւնող սրտերէ գուրս հոտող կակիծ ու
Հեծեծանք են միայն: Զօրաւ որ բողոքի շնչան իսկ կը պակսի անունք իր ճակա-
տագրին լքուած եւ ստրկութեան շղթաներ կրող ժողովուրդի մը ողբը միայն
լսելի կը գտնուայ անոնցմէ մեծ մասին մէջ: Այդ երգերը լսելով՝ զժուար չէ
պատկերացնել այն ահա որ ողբերգութիւնը, զոր ապրեցան մեր հայրերը,
ամէն վայրկեան ենթակայ ջիւրտի եւ թուրքի հալածանքին, կեղեքու մտերուն,
ջարդին ու սարսափին:

Մանօթ է պատմութիւնը:

Մեր երգերէն ոմանք արիւնտ այդ պատմութեան թեւաւ որ արձագան-
դը կը պտըտցնեն զեւ միեւնոյն այսօր, ամէն Հայու հողին վերեւ, նոյնիսկ Հե-
ռաւ որ այս երկիրներուէն ասկ:

Ահա որ բառ մը կայ մեր գրականութեան եւ երգերուն մէջ՝ — ՋՈՒ-
ՂՈՒՄ: Հայ լեզուին չի պատկանիր այդ բառը, ասկայն ոչ որ գայն ապրած է
այնքա՛ն խոր աստիճանքով եւ այնքա՛ն բիրտ իրականութեամբ, որքան Հայր:
Մեր գահինները, մեզի տուած ցաւին ու տառապանքին հետ, մեր լեզուին փո-
խանցած են նաև անոր անհուն տարողութիւնը արտայայտելու յարմար բա-
ռը՝ — ՋՈՒՂՈՒՄ: Եթէ Ա. Էսթիս Ահարոնեան մեր նոր գրականութեան մէջ կը
համարուի այդ «գուլու մարն մեծագոյն երգիչը, ինք մինակը չէ սակայն, որ
կը յափէ Հայ տառապանքին անդու նզրո՛ւ: Հայ երգարանին մէջ չեն պակսիր
զուլու մէն զարնուած սրտերու արիւնն ու արցունքը:

Պարզի՛ր, ազրի՛ր, քրդի սոզն ջուր տանեմ,
 Պարզի՛ր, պարզի՛ր, բեկի սոզն ջուր տանեմ...
 Ազրի՛ր գիտե՞ս, քիւրտր մեզի ի՞նչ կ'անէ.
 Կր կողուպտէ, կր հայածէ, կր սպաննէ...
 Այ՛նք քացի՛ սուգ ու շիւան հս տեսայ-
 կար ժամանակ մեմք էլ ազատ կ'ապրէինք.
 Մեր սեփական թագաւորներն ունէինք.
 Գահ ու փառհից, ազատ կեանքից գրկուեցինք,
 Արիւնքբուր թշնամու ձեռք մատնուեցինք...
 Աղբի՛ր, հիմա սեմ է պատեր մեր աշխարհ,
 Զուլո՛ւմ, զուլո՛ւմ, քարդ ու սարսափ ու խաւար...
 Այս ու նման աւարու հաս, պարզու կ տողերու մէջ հայ ազգի կամ հայ

պատմարդը, մէկ խոտրով՝ հայ գիւղացին խոտրու ցած է ամբողջ ժողովուրդի մը ապրան ծով գիշար, — արիւնքբուր թշնամի, քարդ ու սարսափ, սրբացած ժանու կենք, այրիացած հարսներ, որդեկորոյ ժայրեր, սմայացած շէներ...: Ձեր այրին առին: բերէք զպաշտարարոյ գինեակ աւ աղակներ, որոնք որեւէ առան կրնան առնարանի արշաւէ խաղաղ աշխատանքի լծուած հայ գիւղացին վրայ, խլել անոր սխառակը, քանդել արա ու այգի, փայցնել գեղեցիկ աղջիկներ եւ սպաննել, սպաննել՝ առանց պատժի ու պատասխանատու ու — թեան...

Նրբ այս գժոխային ապրու մտերուն արձագանգող երգեր կը հնչեն ներկայիս, պատահօրէն, շէն պակիթը հայրենակիցներ, որոնք կը բացաղանչեն ահա՛նաթեմք:

— Ներայր, մեր երգերն ալ լա՛ւ ախուր են. մեր նախորդները ուրախ երգ չէ՞ն ու նեցած...

Ոչ, շէն ունեցած եւ չէին կրնար ունենայ թուրքի բռնապետութեան ներքեւ: Կարելի չէ երեսակայից, որ գժոխքի մէջ հրեշտակային մեղեդիներ լսուին: Նրոք հոգեկան ապրու մտերուն հարազատ արտայայտութիւնն է:

Պէտք է հիանալ մեր ժողովուրդին վրայ, որ դարեր շարունակ կրելով հանդերձ քարքարոտներու յուժը, զուլո՛ւմ երգերուն հետ կրցած է հրեանէ նստել սիրոյ եւ աշխատանքի այնքա՛ն քաղցր մեղեդիներ: Հայ հոգին կրցած է շնչել, սիրել եւ ստեղծագործել ամէնէն անառնելի պայմաններուն մէջ:

Զուլո՛ւմ մին անմիջական հետեւ անքններէն մէկն է պանդխտութիւնը: Եա՛ւս հին ժամանակներէն ի վեր հայ ժողովուրդի դասակները ստիպուած են եղած գաղթելու սասար աշխարհներ՝ Հայաստանի մէջ արքայ կացութեան հետեւ անքով: Քու շահեան կամ ժողովրդական մեր երգերը սրտառու չ բառերով մեզի կը նկարագրեն արդէն զարեպին սրտի խոցն ու հոգին լափող կրակը:

Կոո՛ւնկ, ու ստի՞ կու գաւ, ծոռայ եմ ձայնիդ.
 Կոո՛ւնկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը շուցի՞ս...

Դարեր տեսող նոյն ազէտին կրկնութիւնը կը գտնենք մեր նորագոյն պատմութեան մէջ եւ պանդխտութեան նոյն ցաւին կը հանդիպինք արդի աշխարհարարով մէւ աւրուած կարգ մը երգերու մէջ:

Ա՛խ, բաւ է, հայն՛ք, միշտ այսպէս գերի.
 Թողնի հայրենիք, դիմիլ օտարի.
 Օտար սիրում է մեզ իբրեւ հիւրի,
 Եւ մեր հացն ու ջուր դարձնում է յեզի...

Պանդուխտի վիշտը համամարդկային բնույթ ունի, սակայն առաւելագոյն չափով եւ իր բոլոր մեկերով հայ հոգին սեփականու թիւնը ըլլայ կարծես կա՛նք արդեօք ուրիշ ազգ մը, որ մեզի շափ երկար բժշկած բլլայ պատմութեան այս բաժանէն: Օտար հաջը լեզի է, օտար ջուրը՝ հարամ, օտար ատղիքը լոյս

չու նին, օտար վարդերը զուրկ են բոլոր ևս հմայքէ: Ո՛ւր ալ գանուի՝ գարիպը կ'ներազէ իր հայրենի օճախը, իր սարերը, իր ձորերը ևս ազրի բները:

Յաւը մեն է ևս երկկողմանի: Կա՛մ գարիպն է, որ կը պատմէ իր անսփոփելի վիշաքը, իր անսահման կարտաքը, կա՛մ Հայաստան ինք կը կանչէ զուսակները ևս կ'ողբայ, որ անսեր օտար աշխարհներ կը թափափին, օտարին կը ծառայեն ևս զինք կը մտնան:

Գանդխառն թեան գառնազոյն ապրումները արայայայտող մեր նորագոյն երգերը չու նին միջնադարեան ժողովրդական ասուներու խորութիւնը ևս արու հասի գեղեցկութիւնը: Կարելի է ըսել, թէ անոնցմէ սմանք անասական թոթովանքներ են, ո՛վ գիտէ՝ ո՞ր գեղջուկ գարիպին կամ կիսադրազէս արանասակցածին կուրծքէն գուրջութիւն: Այսու հանդերձ, երգողներու և համզայտ ասուողները պայպակ չըթնկրու անեղով ևս չու զու մով կը ջերմացնէր, կ'ընդլայնէր ևս կը բազմապատակէր անշուշտ անոնց իմաստը:

Յեղափոխութիւնը կանխող չըջանք կը յատկանշուի անգոր ասուողանքի, նկու և արամադրութիւններու, խոցոտու ամ սրտերու հակասապրուպաշտութիւններ: Մտայլ է հայոց երկիրքը ևս արեւանագի հառապայթներ շեն նշմարութիւն: Այս բոլորին կը տիրապետէ Վայր Հայաստանի բնիկու աս արաստու ասի պատկերը:

Մեր երգերը մեզի կը ներկայացնեն Հայաստանը խորհրդանշող այրի կին մը, որ նստած է աւերակներու մէջ, խոչտանդու ամ մարմնով, մտկերը արձակ, աչքերը արիւնով լի:

Գրախառնվայր մեր հայրենիք գործած է աւեր ու գերեզման-
Մայր Հայաստանն է կու լայ սգաւոր,
Թշուտ, ուսմակոխ այսքան դար է որ
Արիւնով ցերկու ամ լիսնիք դաշտ ու ձոր...

Մեր սուրբ վանքերը քանդու ամ, խորանները պղծու ամ, արտերը հրկեղու ամ: Հին սրբու աստու թեան անկ՝ սու գ, սով ևս սեւաւ որ կեանք: Վարդի անկ փուշ կը բուսնի հիմա, թիւ մեր երգասանցները զանազան մեծարով միշտ պիտի երկնեն, թէ հայրենեաց փուշը քաղցր է քան զվարդ:

Հայրիկն ասաց. շիմ հայրենեաց
փուշն անուշ է քան զվարդ...

Որքան ալ Հայրիկը այդպէս թու ևս իրմէ տուով ու իրեն հետ հայրերի ներքն ալ նոյնը կը կրկնեն, բայց ևս այնպէս գեղեցիկն Հայաստան չի գողցիր սգաւ որ ըլլայլ: Մայր Հայաստանը աշխարհի ամենէն ասուողան կինն է, որու ևս գու անկերը կիսաման կը քաշուտու ին իրքիս պանդու խո, օտար երկիրներու տակ, իսկ քովը մնացողներն ալ ամեն ժամ ենթակայ ևս արար թշնամու և զուսազիր գնդակին: Մայր Հայաստան՝ անցեալի փաստական թագու հին, աշխարհի հոգրներու և ցանկային, այդ հպարտ ու գեղանի կիներ նստած է աւերակաց մէջ, սուրբու և չղթայ ևս հակասին՝ մուր ևս նստասինք...

Գնա՛, բլթուլ, մեր աշխարհից,
Էլ գու էստեղ մի՛ երգիր-
Մեր օրը սեւ, մեր օրը ցաւ,
Էլ էս երկրու մի՛ երգիր...

Վերջու յոյս խորհրդանշած է միշտ սերը ևս կեանքի հրնու անքը: Որք Մայր Հայաստան գերի է ևս այրի, երբ հայոց զիս ցապնական ուղիները կը ննջեն անյայտ խորութիւններու մէջ, երբ վայրայ թշնամին կ'աւեր ևս կ'աւարէ մեր երկրին բոլոր սրբութիւններն ու հարստութիւնները, ինչպէ՞ս կարելի է արարու չի կրցր լսել ևս այդ երգին ժայնակցի: Վերջու որ արտուրէ արիւն միայն կը հոսի. ևս Հայաստանի մէջ ամեն հայ սիրտ վերք ու նի, ևս ամեն հայ տուն՝ ծածր սու գ:

Յուսահատ համակերպումի տանող այսպիսի երգերու շնորք մէկ անգամէն պիտի փոխուի, երբ Նշնն յեղափոխու թեան զանգերը: Թու Նդ-թու Նգ պիտի կոչեն Հայոց սրահերը եւ Հաստաթի Նոր արշայոյս մը պիտի բացուի Մայր Հայաստանի խոնարհած դիտու ն վերեւ:

Մեր երգերու քննու թեկնն ի յայտ կու գայ, թէ տղային արժանապատուութեան արթնացու մը շատ բան կը պարտի Հայ ժողովուրդի պատմական տնցիայի ոգեկոչու մին: Մեր նախնիներու մեծազործու թիւ ննները Հայաստու - թիւ ն եւ ինքնագիտակցու թիւ ն կը ներշնչեն ստրկու թեան յու ծին տակ դոյս իւր ծուած գինաթափ Հայուն:

Հայ քաղերի, ՎարդաՅՅերի արիճից ԵՅԷ եւ ազատ...

Սէկն անգամ, որ կըզ մը մեր անկախութեան, պետականութեան, Թագաւորներու ն կամ Հերոսներու ն ոգեկոչու մը կը կատարէ, ինքնագիտակցու - թեան ցնցու մ մը կու տայ անշուշտ թմբած Հայ Հողիներու ն: Նու ստտ ճակատաներ վեր կը բարձրանան եւ նախատինքի ամօթով կորացած մէջքեր կը փորձեն շտկուիլ: Անցեալի փառքերը վերականգնու մի եւ Հաստաթի ազրիւր կը Հանդիսանան: Թշնամին տիրած է մեր վրայ, բայց մենք օժտու ան ենք զերազանց յատկու թիւ ններով: մենք շատ աւելի արժէքաւոր ու բարձր ազգ ենք, քան մեզ Հայածող բարբարոսները: Մենք իրաւ ու նք ու նինք աշխարհիս երեսին ապրելու իրբու ազատ ազգ, քանի որ մեր պայպերը ստեղծագործած են քաղաքակրթական յու երժական արժէքներ:

Հայկի թոռներն ենք մենք, Տիգրանի զաւակները, Վարդանի յաջորդները: Պէտք է բռնի, որ Վարդանը մեծ տեղ ու դեր ու նի Հայ ազգային երգերու ն մէջ: Անոր Հերոսական խոյանքը թշնամի գերազանց ու ժերու ոգէժ, անոր ազատասեր ոգին եւ գիտակից նահատակութիւնը ի սէր Հաստաթի եւ Հայրենեաց, ոչ միայն մեր պատմական անցեալը բուսաւորող անշէջ Հուր է, այլեւ տեւական ներկայու թիւ ն, Հողիները ջերմացնող կենդանի ապրու մ:

Ստրու կի մտայնութեանն մերապատուելու միակ միջոցն է նայիլ անցեալին եւ զգաստանալ: յիշել մեր պատմութեան մեծ ոգէժերը եւ արթննայլ: դաւնալ արժանաւոր ժառանգորդը անոնց սիրազործութեանց եւ Հպարտանայլ:

Այդ երգերու ն մէջ յաճախ նան, ստտ կայ, ինքնայանդ իմանու թիւ ն եւ մեղադրանք՝ ուզողուած անտարբերներու եւ ստրկամիտներու քաղմութեան. «ԷԼԵՐԻ՛Ք Այ, ԵԱՅԻ՛Ր, ԱՅՄԲ՛Ա լաուժիւն, ԱՅՄԲ՛Ա ԵՐԿԱՐ Բուճ. մի՞նչու Ե՞ՐԻ՛ ԿՐԻՅՑ ԿՐԻՅՑ ԿՐԻՅՑ ԿՐԻՅՑ ԿՐԻՅՑ...»:

Բայց ինչպէ՞ս ազատիլ այդ շղթաներէն, ինչպէ՞ս վերականգնելիլ:

Մեր երգերը կը ցոյացնեն դարերու տառապանքէն, արցու նքէն, միաժիտ յոյսերէն եւ դառն յու սախափու թիւ ններէ ժողովուրդին քաղած փորձառու թիւ նը:

Նախ այն, որ աղօթքն ու խու նկր ա՛յ անօգու տ են, Հրաշքներու շրջանը անցած է: Ինչպէս ոգրն ու կոծը, այնպէս այ մեղկ ու կրաւ որական կեցու ամբը, աղօթքն ու մոմը մեղ շին փրկեր: Դու ն քեզ օգնէ, որ Աստուած այ քեզի օգնէ: «ԷԼԻՅՅԻ ՂԻՅՅԻՅ ԵՆԳՅԻՅ Է ԿԱԽՈՒԱԾՅ: Մեփական կամքն ու սեփական ու մը միայն արժէք ու նին: Գանի՛՛ սերու նգ ներ ջերմեւանգ Հաստաթով կեկեցեցինե՛րու եւ վանքերու քարերը մաշեցուցին, սպասելով երկնային միջամտութիւ ններու: Զո՛ւր սպասու մ: Գիտակից ազգեր Աստուծոյ օգնութիւ նը խնդրելով Հանդերձ իրենք կ'իջնեն կոտի սպալարէզ եւ իրենց մեռքով կը լու ժեն իրենց դատը: Ինքնագիտակցութեան առաջին տարրական պայմանն է սախկալ:

Նրկորդ՝ մեր երգերը մեզի կ'ըսեն ամենայն Համոզու մով, թէ օտարեն-

րէն չկայ յոյս: Ելլի՛ց, եղբարք, ոչ, օտարը միշտ է օտար»: Լայ ժողովուրդի զգացական ումամբիզմը երկար ժամանակ յոյսի ծիածաններ անուաւ օտար հորիզոններու վրայ: Իր փրկութիւնը սպասեց այս կամ այն խալապալտ պետութիւնէն: սպասեց եւ շարաշար խարուեցաւ: Այժմ եկած է Հիմնական Համադրութիւնը — օտարը մեզ կը սիրէ իր շահուն Համար եւ մեզ կը յօգէ դարձեալ իր շահուն Համար: Դառն է հաստատել նման ճշմարտութիւններ ազգի մը Համար, որ տկար է, անզէն, թիւով քիչ եւ բնականօրէն օգնութիւն կ'ակնկալէ օտարներէն: Ասկայն բիրտ իրականութեան տուեալներէն խրատուած՝ Հայութիւնը ինքնապիտակցութեան հրաւիրող մեր երգերը կոչ կ'ընեն, որ Հայորդիները իրենց փրկութեան յոյսը որոնեն իրենց անկեղծ եղբայրութեան եւ զօրեղ միութեան մէջ: Լարիւր տարի ետք Չարենց նոյն բանը պիտի պատգամէր. «Լայ ժողովուրդ, էս միակ փրկութիւնը քո Խալապալան ուժի մէջ է»:

Քաղաքական որոշ Հաստատութիւն ձեռք բերած ազգի մը գերազանց վճիռը կը ձեւակերպեն ի վերջոյ այն երգերը, որոնց մէջ կը պտտենք կոտուելու հրաւիր: Խրիմեան Հայրիկի «Երկաթէ շերեփ»ին առակը ճամբայ կտրած է արգէն: Պայութեան գիտակից տարրերը եկած են այն հաստատ Համոզման, որ «միայն զէնքով կայ Հայոց փրկութիւն»:

Մենք պէտք է կոտուենք եւ ոչ լաց լինենք,
Ազգիմ կարուստը զենքով ես խլինք.
Այսքան դար լացիմք, ո՞վ է լսողը,
Մեզ ի՞նչ շահ թերեց արցունքի ծովը:

Ինքնապաշտպանութիւն — ահա՛ միակ միջոցը՝ մարդ եւ Հայ անուանին արժանի բնթացք մը որդեգրելու: Հայութեան գահնները զէնքի լեզուէն միայն կը հասկնան: Խիղճ ու բարոյականութիւն սեանկացած են եւ արցունքը տկարներու բաժինն է:

Մեր ազգային-յեղափոխական երգերու ամէնէն յուզիչ տղերքը կը պատկանին «օրօր»ներու շարքի մը, ուր Հայ մայրը ո՛չ միայն շի մտածեր փրկելի գաւկէն կեանքը, այլեւ կը ջանայ փոքր տարիքէն անոր հոգին լեցնել վրէժխնդրութեան զգացումով, զայն մղել կոտորի եւ Հերոսութեան:

Դա շապիկն է այն քաղ մարդուս, բալա քան,
Որ քեզի նա հայր էր կոչուում, օրօր, օրօր, բալա քան:

Կաթս քեզի կ'անեմ հալալ, բալալ քան,
Երբ քաֆի պէս կոտուի սարվիս, օրօր, օրօր, բալա քան:

Վրէ՛ժ, վրէ՛ժ, չար ոսոխից, բալա քան,
Խամսաորը քեզ կանչում է, օրօր, օրօր, բալա քան:

Նրգարանին մէջ տեղ գրաւած բոյոր օրօրներն այ նոյն ոգին եւ զգացում մը կ'արտայայտեն՝ տարրեր բառերով — «Մեծցիր, գորացիր, որ հայրենիքի գիմուոր ըլլաս»: «Կաթիս հետ մէկտեղ սես վիշտս ծծիր»: «Բարձր հասակիդ թող մայրդ մեռնի, դուստ ալ քու ազգիդ մեռիր»:

Հայ օրիորդը արժանի է իր քաջարի մօր: Մեր երգերը զայն կը ներկայացնեն Հերոսուհի: ան իր նշանանքն ձեռքն ու սուր շի կապիւր, այլ գիտէ սէրը պահել, որպէսզի իր սիրած երիտասարդը երթայ եւ կոտորի գաւտին վրայ «վերջ տայ, ստանայ»:

Ճշմարիտ Հերոսապաշտութեան շրջան. գեղեցիկը, վսեմը, Հիացումի արժանին ան է, որ գիտէ Հայրենիքին Համար գոհել ամէն բան, ե՛ւ տու՛ն, ե՛ւ ընտանիք, ե՛ւ սիրած աղջիկ, ե՛ւ կեանք:

Պետր չէ անշուշտ միամիտ բոլոր կարծեցու Համար, թէ ասիկա բնականաբար կարող էր բոլոր Հայ գիւղացիներուն Համար: Կային ակարծներ, վախկոտներ, հաստերներ, ինչպէս կ'ըլլան ամէն աստիճանի ամէն ազգի մէջ: Սուկայն երգը կը պանծացնէ խաղաղականը, գեղեցիկներն ձգտու մը:

Հայ ժողովուրդին Համար գանակը հասած է սոկորին եւ բնագոյնու մը ողորմած է Հայ հողին երգը պայտապին ու ժողովուրդին: Բարեպաշտ եւ Հեղահամբոյր Հայ գեղջու կը աստիճանին թափով կը ծառանայ՝ իր մարմինն ու հողին բանկոյ շղթաներուն գէժ: Երբեմն այդ բնագոյնու մը կը հասնի այնպիսի՝ աստիճաններու, որ կը ցցուի նոյնիսկ երկինքին գէժ: Ո՛ւր է արգարու թիւնը, ո՛ւր է աստուածային գառառտանը:

Յայտը կարած աստիճանին եւ կ'իկեցին, խարուած Հազար տեղամ, Հայը վերջնականորէն կարծես կ'որդեգրէ գեղեցիկ հաւատամքը:

Բազմաթիւ երգերու մէջ մենք կը գտնենք մտտին Հրացանին խոր սերն ու պաշտամուտները:

Քամի խոնարհ գլուխ տուիմք գայլերին,

Այնքան ծանր բռններ գրիմ մեր վզին...

Զինքը, այո՛, ամէնէն գառառտանին եւ տեղու տեղանք. բայց ինչպէ՞նք ձեռք բերել զայն: Հայտնի ենք, նոյնամասին օրերուն, շունչս իր հոտին Հզոր պետութեան մը աստուածը գինեական ակազու թիւնը: Իր բարանչիւր աստուածը եւ իր բարանչիւր փամփուշտ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւններուն արժանի է կեանքի մը գինը: Մտածթ է մեր հարուստ գառառտանը վերարժուածն այ: Ահա թէ ինչու Հայ երգարարը երբեմն գառնու թեան խոսքեր ունի անոնց հասցին:

Ձուզեմք մեմք ձեր սուկին, տուէք մեզ հրացան...

Զինքը գործածեցու գնահատութիւնը իրեն հետ կը բերէ նաեւ ազատութեան յայտն ու ձգտումը, որ կը թափուի կ'արժատանայ հողին եւ մէջ եւ կը գառնայ գրոշ ու անխիջ՝ աչքերու առջև: Երկէ ասկաին տարածք բառ ու պայտափար՝ ազատութիւնը հիմա նպատակ է եւ կարեւորութիւն: Ժողովուրդը սկսած է ազգ գառնայ՝ Հայրենիքի եւ ազատութեան խաղաղով:

Ազատութեան այն վառ սէրը

Թումդ արտասց իմ սրտում:

Իմ հայրենեաց սուրբ անուրը

Ինձ պատերազմ է կանչում:

Այնուհետեւ գէն ի ձեռին Հայոց լեռները ապաստանած բոլոր մարտիկները ի խորոց սրտի պիտի աղաղակեն. «Հայրենիքիս ազատութիւն տեսնիմ ու մեռնիմ»:

Քիչ ժողովուրդներ կան, որ մեզ նման սարկու թեան շղթաները գարեր շարունակ կրելի կտք, ազգային գարթոնքի ա՛յտան ծանր կրկունք մը ապրած բոլորն եւ անմիջապէս ետքն այ՛ ի սէր Հայրենեաց եւ ազատութեան՝ այսբա՛ն արիւն զուարթան:

Ինչ որ կը ներկայացնեն մեր կրկերը՝ բառ չեն, կրկ չեն, գեղեցիկ խոսքերու հանդէս այ չեն, այլ միացող սրտի կտորներ, Հրավառ անխիջ եւ արիւննու կեանքի մը տարեբային տեղաշարժ:

Զինեայ յեղափոխութեան շրջանը, իր հերոսներով եւ Հերոսամարտութեամբ, ամէնէն ասելի արտայատու թիւն կը գտնէ մեր ազգային երգարաններուն մէջ: Հայտնի են կեանքն ու հողին ենթարկուած են այնպիսի թեան: Նախկին լծացած անշարժութեան փոխարէն, խորհրդաւոր շարժումներ կու գան փոթորկելու Հայոց աշխարհի բարձրաւ անդակը:

Յեղափոխութեան առաջին շարժումները մանաւանդ յոյսի, հպարտութեան և սպիտակ հրապարակութեան թանկագինութեամբ կը լեցնեն հայ հոգիները: Չայն մը հնչեց էրզրումի հայոց լեռներէն: Թունդ-թունդ ելան հայոց սրտեր զէնքի շաշի մէն:

Հայ գիւղացիներու դարուց ի վեր սուր, զէնք չէր տեսած, Դաշար թողուց՝ սուր, երացան բախի տեղ առած:

.....
Հոն կանգնեցին սուրբ դրոշակ արիւնով մերկուած, Անոր վրայ Ազատութիւն կամ մահ էր գրուած...

Առաջին այս շարժումները առաջին դանդաղաբար մները կը հանդիսանան աւելի տարածուած ֆեռատայան հերոսամարտերու և, որոնցմէ իրաքանչիւրը երգի մը կամ մէկ աւելի երգերու նիւթ պիտի հայթայթէր: Այլթու և, Աստու և, Վասպուրական՝ կը վերածուին հրեղէն անուրներու և կը հրեղենն ազատութեան ծարաւով տոտապող զերի ժողովուրդի մը հոգին:

Պ՛՞՞՞ սուրբ միամտութիւն...: Փողովուրդը կը հուսասայ, թէ «հայոց պարծանք» Սասնոյ ապստամբութեան ձայնը յսկի գարձած է «համայն աշխարհի կողմէն»: Դարձեալ ան կը հուսասայ, թէ հնչած է վնասկան ժամը, երբ երկու ան սարու կը՝ շղթայու ան հայ ժողովուրդը, իր շղթաները պիտի փչըլ և գանձեք հազարնէ թշնամիին:

Երբեմն ազգային ուսմանը կը հասնի այնպիսի՝ ծայրագոյն աստիճաններու, որ երբ շեքոսը կը մտնէ՝ սուլթան կը դողողայ:

Այսօր մեզի տարօրինակ կը թուին հայ երգերու և մէջէն հնչող զգացական այս գեղունակները, որոնք զուրկ են հարցերու տրամաբանական և ողջմտ բնուրումներէն: Սակայն անտեղի պիտի ըլլար անոնցմէ սպասել քաղաքական հասունութեան: Սակայն մեզ ան սրտու մեծեր: Երգը հոգիի հիշ է և ոչ թէ գաղափարներու վերլուծում: Մեր երգերու հաղորանական խորքը պէտք է ըմբռնել վերապահով շրջանի մթնոլորտը, որ գերակայեցած է հայրենասիրութեան, ազատութեան, վերածնունդի գիտնականացող ապրումներով:

Հայ ֆեռատային բարձրացած է լեռները, իրրիւ հինուուրց գիւցազներու յարուցեալ ողին: Գարծր կ'ուսայ, հերոսական արարքներ իրարու կը յաջորդեն և ի սէր հայրենեաց նահատակութիւնը հարսանիքի երթալու պէտքան մըն է:

Ազատութեան սիրոյն համար
Նոր արիւններ բափու եցան,
Անմեղ հայրեր ու գաւազներ
Եկան այստեղ քաղուեցան:

Գերեզմանիս հողին վրայ
Թափէ արցունք, իմ մայրիկ,
Սփռէ ծաղիկ բուրումնաւէտ,
Դստաստակ ե՛՛ս յաւէտ:

Հայ երգարարներ կերտած է հայ ֆեռատային տիպարը, որ գրեթէ բոլոր երգերու և մէջ կը ներկայանայ հոգեկան և ֆիզիքական նոյն յասկանիներով: Մեր բոլոր հերոսները առանձին-առանձին իրենց երգը ունին և կ'իջ անոնք անուանի են և պաշտամու նքի տարակալ գարձած սուրբ հերոսներ՝ գիտատարար իրենց նուիրում երգերու և շնորհի: Ե, որ հասած են ժողովրդական լայն խաւերու և և շահած անոնց սիրն ու հիացումը:— Ազրիւր Սերտը և Սոսէ, Գէորգ Զատուշ, Մուրատ, Հրայր Դժոխք, Վաղղէն, Վարդան, Եղեան, Բերի, Գեորգ Զատուշ, Մուրատ, Հրայր Դժոխք, Վաղղէն, Վարդան, Եղեան, Բերի,

Համազասպ, Եփրեմ, Բարդէն Սիւնի, Պետրոս Սերեմճեան եւ, մանաւանդ՝ Անդրանիկ: Անր ազգային Հերոսին փառաբանանքը կը հիւսուի բազմաթիւ երգերու մէջ եւ բոլոր միաններէն աւելի:

Անուն մը ժողովրդականացնելու եւ նուիրագործելու տեսակէտէն ոչ մէկ ուրիշ միջոց այնքան ազգու եւ վճռական դեր կը կատարէ, որքան երգը: Պատմական իրողութիւնները Հրաշագան առասպելի վերածող ազգական է անիկա, որ իրականութեան տուեալները կախարդանքի խորհուրդով կը լեցնէ եւ ժամանակին մէջ կ'երկարածող անոնց հերթաթային հմայքը:

Անր երգերուն բնօրէնը գիտած՝ Հայ Փետային սփառուած է գերմարդկային ուժով, խիզախութեամբ եւ տոկոս նուրբամբ. ան ճերկաթէ մարդ է ն եւ ճարտէ հոգի է կը կրէ կուրծքին տակ: Անձնական հոգերը, սիրերն ու երազները ոչ մէկ արժէք ու նին Հայրենիքի գազափարին առջեւ:

Ով որ քաղ է՝ ի՞նչ կը սպասէ,
Արդէն ծամանակն է, թող գայ,
Մահ-պատերազմի օրհաս է,
Ով որ անվախ, քաղ է, թող գայ:

Քարէ հոգի, երկաթէ մարդ՝
Հայածէ թող վատը մահարդ.
Անվախ՝ քարի տակ շո՞ղորդ,
Անսխալ խիզոր թող գայ:

Եվաթանքի եւ ժողովուրդի սիրը Հայ յիզափոխականին ժողովուն տուած է թէ՛ մայր, թէ՛ կին եւ թէ՛ գաւակներ: Կեանքի վայելքները փոխարինուած են մարտի գաշտին մէջ ստացուած վերքերով. զարդի տեղ՝ Հայ Փետային փամփու շաներ կը կրէ կուրծքին. ետքի փոխարէն՝ զէնք է զրկած, բարձի անդ՝ դլխուն տակ քար ունի միայն. իր հայելին ջինջ վտակն է լեռներուն, լապտերը՝ վառ լուսինը, իսկ բնակարանը՝ սարերն ու անտառները:

Չափազանց յուզիչ են մեր երգերուն նկարագրած թափառական այս կեանքին պատկերները, որոնք մինչեւ այսօր ալ երգողին կը փոխանցեն անձնուրաց եւ առաքելատիպ մարդոց հաստեղին ջերմութիւնն ու գոհողութեան ուրիշ:

Անձնապարզ բառերով հիւսուած գովքերու մէջ մենք կը տեսնենք Հերոսութեան մարմնացու մը կողմ Հայ Փետային, «Թիկունքը յայն, թիւերն ու ժգիճ», որ Հայոց լեռներէն կ'անցնէ հսկայի մը պէս, սարօտի տարածելով քիւրտին եւ թուրքերուն մէջ:

Փետայինն էր ու նուիրուած գրեթէ բոլոր երգերն ալ, Հակոտակ իրենց անարուեստ հիւսուածքին, կրօնական երկի զածութիւն կ'արտաշնչէն սուրբ գործին Հանդէպ: Անոնք մեր հերոսները կը ներկայացնեն իրենց գազափարական բաճրապոյն առաքելութեան գինու որներ, որոնք գիտակցօրէն զէպի մահ կ'երթան, որպէսզի Հայրենիքն ու Հայու թիւը ապառ ապրին: Անոնք շէն Հաստար արդէն մահուան, քրիստոնէութեան առաջին վկաներուն պէս: Հայրենիքը երբ ապրի՝ իրենք ալ յաւնտ ապրած պիտի բլլան անոր հետ:

Նպատակիս հասնիմ միայն,
Թող գիտ հանձն կախազան.
Կախազանէն խեղդուկ ձայնով՝
Պիտի գոչեմ՝ ա՛խ, Հայաստան...

Ա՛խ, Հայաստան, սիրտս ու հոգիս
Քեզ մտի իրիմ, բնդումէ՛,
Թէ կարելի՛ թող քս մեռնիմ,
Հայրենիքս, գո՛ւն ապրէ...

Ֆետայի դատնայն ու նահատակուիլը դարձած է մարդկային բարձրագոյն իտեղաց, որուն ն կը ձգտին երիտասարդներ հա նոյնիսկ հայ մայրեր: Անոսձման պայտամուտը հա հիացու մ կայ Ֆետայիին հանդէպ:

Վերհերով յի ցամ փիտա եմ,
Թափառական՝ տուն չունիմ:
Եարիս փոթան զէնքս եմ գրկել,
Մի տեղ հանգիստ բուն չունիմ:

Արնոտ երկիր, սուգ ու շիւան
Ինձ դու րս կանչեց փակ կնանկից,
Տանդուած հայրենիքի սերը
Չվախեցուց ինձ վտանգից:

Ահա հանգիստ հող կը մտնեմ,
Յոյսըս դուք էք, ընկերներ,
Շարունակէք մեր սուրբ գործը,
Գաշնակցութեամ վեհ քաջեր:

Կամաւ որ գուհարերութեան հա հերոսապաշտութեան ներքին այս խանդը դեռ հասնու հասկնայի է երիտասարդներուն մաս, որոնց հողին կը փոթորկի վեհագոյն արարքներու ձգտումով հա արիւնք կ'հոսայ՝ հերոսական մարտնչութեան տենդով: Բայց ինչ որ դերագոյն հայրենասիրութեան օրինակ կը հանդիստանայ՝ առիկա հայ մայրերու գիտակից գոհողութիւնն է, երբ յանուն հայրենիքի փրկութեան արտագին խնդրանք կը ներկայացնեն իրենց տղան ճազգին մատաղք բնկու:

Այս ֆետայիներ, ցան ֆետայիներ,
Ձեզ հետ տարէք իմ տղէն,
Ձեզ հետ ապրի. ձեզ հետ մեռնի,
Ազգիմ մատաղ իմ տղէն...

Մեր երգերուն ընդմէջէն յայտնուող Ֆետային ո՛չ միայն հերոս է լեռներու ն մէջ, պէն ի մեռիւն, այլև՝ բանտերու ն մէջ հա կախազաններուն առջեւ:

Անոր սիրոյն բանտն այ դրուիմ,
Պալատ է ան ինձ համար,
Ձեռներս, ոտներս շղթայ գարնեն՝
Երջանկութիւն է ան այ:

Ոչ մէկ չափազանցութիւն կայ այս ու նման տողերուն մէջ: Կարելի է ըսել նոյնիսկ, ի՞նչ անտեք շատ սկար են՝ արտայայտելու համար մեր նահատակ հերոսներու ապրու մները: Արգարեւ, քանի՛-քանինն՝ րանախ մութ նկուղաներուն մէջ, ծանր շղթաներու տակ դանդաղօրէն մարեցան, բայց երբեք չկուրսլնցուցին իրենց հաս առքը՝ ճուրջ գործին հանդէպ: հա պէս քանի՛ ուրիշներ կախազանի յու անր իրենց վրին՝ խորիստ կեցուածքով վերջին շունչը փչելէ առաջ պսիցին. «Այո, Հայաստան»:

Մեր երգերուն մէջ ներկայացուցած հայ Ֆետային խորապէս մարդկային է՝ իր ապրու մներով հա նկարագրով: Թեւեւ կը սաս առանի «իրբիւ արծի» հա կը մտնչէ «իրբիւ տոխի», սակայն չի գազրի մարդկային ցուերով, յայտնուով, երազներով հա սերերով ապրելի: Յանձախ կը յիշէ ան իր օճախը, մայրը,

բոլոր, սիրելիները: Չունի հինաուրց առասպելներու մէջ նկարագրուած
գերբնական դիցազներու բնոյթը: Ան Հայ ազգին գաւակն է, Հայոց պաշտպան
սիրելի Ֆետան, Հայոց պատմութեան խորհրէն յարութիւն տաած Հերոսը, որ
կը պայքարի՝ ձեռք բերելու համար իր ժողովուրդին մարդկային եւ ազգային
տարրական իրաւունքները:

Անք երգարանի յիշատակական երգերը մեծ մասամբ կը բաղկանան
անձակ, պարզունակ, գրեթէ նախնական արուեստով շարադրուած խօսքերէ:
Անոնցմէ շատեր Հերոսական գրուողներու անմիջական արձանագրութիւնը
կը կապեն՝ տեղով, թուականով եւ գլխաւոր Հերոսներու նանուտով: Տեսակ
մը վաւերագրութիւն, որ կը պատկերացնէ պատահած զէպէ մը, կոխ մը, նա-
հասակութիւն մը՝ տակաւին իր տաք ու միացող վիճակին մէջ: Արբեմն ամբան
ու օրն անգամ կը յիշատակուին, ինչպէս, օրինակ՝

1907 թուականին, չճնաղ Մայիսի 27ին...

Նման երգերու մէջ կը գտնենք սրատուչ պատահարներու մանրա-
մասնութիւններ՝ Հերոսի մահուան պարագաներուն կամ խուճրի եւ խմբա-
պետի մը բնթացքի մասին:

Գարահիսար լերան կրծքին,
Նա էլ ինկաւ վիրաւոր:
Կուրծքը պատռած, սիրտը խօցուած՝
Չար թշնամու զնդակով:

Պանք-Օթոմանի գրաւումը, Խանասորի արչաւանքը, Սասնոյ ապրա-
տամբութիւնը եւ այլ բազմաթիւ Հերոսամարտեր անմահացած եւ ժողովրդա-
կանացած են, շնորհիւ իւրաքանչիւր զէպէ արձագանգը տարածող այդ եր-
գերուն:

Գնդակ օրոտաց Նայեմեր ամսուն,
Պաշարուած ենք մենք, սիրուն իմ Սօսէ...

Անք գիտենք, թէ պատմական կէտ ունեցող այս զէպէներուն իմա-
ցումը եւ իւրացումը նոր սերունդներուն կողմէ հնարաւոր պիտի չըլլար վե-
րածել կենդանի ապրումի, առանց անոնց նուիրում երգերուն, որոնք ո՛չ
միայն կը շարունակեն երգուիլ մինչեւ այսօր, հասարակական եւ հանգէտե-
րու ընթացքին, այլեւ կը շարունակեն ոգեւորութիւն աւ հաւաք անընչել
Խանասորէն եւ Սասունէն շա՛տ հեռու ապրող նորահաս Հայորդիներուն:

Արուեստի տեսակէտէն որքան այ խոցելի ըլլան մեր յիշատակական եր-
գերը, այսուհանդերձ, համակող է անոնց ստեղծած միջնորդաբար: Այսպէս հա-
ղորդականութեան մէջ մեծ տեղ ունի անկիծուութիւնը: Այդ երգերուն ամէն
մէկ տողն ու ամէն մէկ բառը գրուած են արցունքով եւ արիւնով: կրնան զե-
ղապետական ճաշակներ չգոհացնել՝ արցունքով եւ արիւնով ծածկուած զէպէ
մը պէս, սակայն անոնց ճոթկուտ արտայայտութիւնը, ցախ եւ տառա-
պանքի, յոյսի եւ հաւատքի ինքնարտաբերութիւնով կը թափանցէ Հոյիններէ
ներս:

Գրեթէ կրօնական քերթնանդութեամբ զօրացած անսահման հաւատք
մը ոչ ու չունի կու տայ մեր այդ երգերուն, որոնք կը զազրին քննադատու-
թեան ընթացիկ չափանիւններու տակ իշնալէ, որովհետեւ կը ստանան իւրայա-
տուկ սրբազորում եւ նուիրականութիւն:

Հահատակ իրենց գզացական տոմանթիզմին եւ գեղջկական պարզա-
մըտութեան, այդ երգերուն արտայայտած գաղափարները ամբողջ ազգի մկ
հոգիին ձայնը կը գտնան եւ զարթօնքի փողփողուն շեփորը:

Այդ երգերը իրենց սրբաշունչ գաղափարապաշտութեամբ, նուհատա-
կութեան երկիւզած պատրաստակամութեամբ կը վերածուին տեսակ մը նոր
օրերու շնորհափոխական շարականներու, եթէ կարելի է այդպէս կոչել:

Թէ կարելի՛ թող ես մեռնիմ,
Հայրենիքս, դո՛ւն ապրե՛...

«Հայրենիք», «ազատութիւն», «ազգութիւն», — ահա՛ պարզ բառեր,
որոնք մեր երգերուն մէջ կը վերածուին հրեղին գաղափարներու եւ ժողովուրդի
կուտան այս աշխարհի բոլոր միւս արժէքները, ժողովուրդի կուտան նոյնիսկ սե-
փական կեանքը: Մեր երգերուն մէջ ոչ մէկ ուրիշ բառ «ազատութիւն» բառին
չափ յաճօն կը կրկնուի, եւ մարդ յուզուած ու հպարտութեամբ կը զգայ, թէ
Հայ սրտերը ինչպիսի՛ խոր, առաջ եւ բոլորանուէր սիրով կը ձգտին ազատու-
թեան իսկային, կը հուստանան անոր կարելիութեան, կը տենչան անոր արեւ-
զակը եւ Պր փառարանն անոր անհասարելի գեղեցկութիւնը:

Իրենց ամէնէն մտայն տողերուն մէջ անգամ մեր յեղափոխական երգերը
յոյսի եւ յարուսեան երգեր են նոյն ատեն: Հայ մարտիկը յուսահատիչ չի գի-
տեր. անոր շրթներուն վրայ անկէքի բառեր գոյտ թիւն չուր. ան վստահ է,
թէ ազգաբարանը պիտի բացուի ի վերջոյ, ամպերը պիտի ճեղքուին եւ Հայ ժո-
ղովուրդը պիտի հասնի իր երազին:

Յեղափոխական երգերուն մեծ մասը մեղի կը ներկայանայ անսարա-
զիւր, ժողովրդական երգերուն պէս: Շատ հասանօրէն անոնք օտելի զգործը-
ւած են կուտի երթի մը կամ կուտի դարձի մը անմիջական ապաստութեան
նկարչու, աշուղի կիսազրապէտ անձերու կողմէ, կամ միշտեւ իսկ կուտին մաս-
նակցած Հայ ֆետայի մը ձեռքով:

Գրական-գեղարու եւտական տեսակետէն յեղափոխական երգերը չու-
նին մեր աշխարհի ժողովրդական երգերու արուեստի խորութիւնը եւ գեղեց-
կութիւնը, ոչ ալ աշուղական տաղերու հզօր ժայթքը: Անոնք նման են սրտի
խորերէն արձակուած պարզուկ կանչերու. հատուկներ են, մագիթանքներ, թո-
թովանքներ, կարօտի բացազանչութիւններ, հրաձեւչաի խօսքեր կամ կուտի
խանդավառ կոչեր:

Անոնց լիզուն ոչ աղբատիկ է, խտուած օտուր բառերով, որոնք ժո-
ղովրդական խաւերէ կու գան եւ ժողովուրդին ուղղուած այդ խօսքերուն մէջ
անդ կը գրանեն բնականօրէն կը բաւէ անոնցմէ մէկ քանին մերկացնել իրենց
եզանակներէն եւ կարգայ իրրի: պարզ շարադրանք, տեսնելու համար, թէ ի՞նչ
կը նշանակէ ամէնէն եղերական տպուածները ամէնէն անտրուեստ եւ նախ-
նական բառերու անկեղծութեամբ արտայայտել:

Բանտիս դռներն էին եօրը ելքերով,
Շէնքն էր ամուր, պատած երկաթ փարեքով,
Անտուտեան արշալոյսը ծագեցաւ,
Մահուան ետքիս կուրծքէս ի վար կախուեցաւ:
Փամազոյցս տուէ՛ք մօրս, իմ մօրս,
Մի՛ բռնէ՛ք Արամ կախուած, այլ պառկու խտէ:
Ահա կ'ընկնիմ սեւ գերեզման գրկել հող,
Ի յիշատակ իմ անուր մնայ թող...

Այս սու նման գրուածքներ մեր ջիւղերը կը փոթորկեն ո՛չ իրենց շքեղ

պատկերներով, ո՛չ երևակայութեան թռիչքով, ոչ ալ բանաստեղծական այլ ճարտարութիւններով. անոնք մեզ կը յուզեն մինչեւ մեր հոգիին խորերը պարզապէս իրականութեան կենդանի հարգողագրութեամբ եւ ծայրագոյն անկեղծութեամբ:

Տեղ-տեղ անոնք կը հասնին մինչեւ իսկ եզրական ու ժղնութեան՝ բանի մը անպակաս խօսքերու մէջ խառնելով կամաւ որ նահատակութեանց վնասութիւնը: Նման պարագաներու, մեր երգերու իրաբանչիւր կազմուածքին, անյաջող յանգին կամ ուսմիկ խօսքին մէջ կը գտնենք արիւնտ իրականութեան բարախոյն ֆերմութիւնը եւ ողբերգականութիւնը:

Յեղափոխական մեր երգերը շատ քիչ անգամ կը հասնին բանաստեղծական կառուցուածքի եւ համադրութիւնի մակարդակ, որոնց մէջ երբեմն բանաստեղծական պատկերներու կը հանդիպենք, — ինչպէս՝ «Իրրիս արծիւ սուս առնում ես լիւ ու ժայռ, թնկացնում ես երկինք զետի՞ն տեմնալաւան», — յայտնապէս գարգացած գրիչներու կը պատկանին:

Կը գտնենք սակայն Հաս-Հոն ցրուած երգի պատարիկներ, որոնք առանց զբազան բաներ ու պատկերներ գործածելու, պարզութեան մէջ կը հասնին իսկական արուեստի բարձրութեան: Ահա ասիկ որինակ մը.

Այ չկայ բնկեր,
Ինկած կուռի գաշտ,
Տառապած, անտէր,
Համբուրեց հողը քաղցրիկ հայրենեաց
Ու փակեց աչքեր ցերեւ տստեղաց...

Աւելին պէ՛տք էր արդեօք՝ մեր աչքերու նաջի պատկերացնելու համար կոտորի գաշտին վրայ ինկած ջան ֆրանսիան, զերեստի հայ երիտասարդը, տակաւին ողբ միտմիտակ՝ շրջապատի սամայութեան մէջ: Ընկերները մեկնած են, ինք մնացած է միմիակ, անտէր, վիրաս որ կոտորելին պէտք, որոնք երամբ կը մեկնին: Վերջին հոտու արիւնը ու ժաքած կ'ընէ զինք հետզհետէ, ստու երկերը կը խտանան, շուրջը, հին ու նոր բազմաթիւ յիշատակներ կը խուժեն միտքը, որ հետզհետէ կ'ազատի: Ու վերջին շուրջը փշուղ առաջ կը համբուրէ հողը քաղցրիկ հայրենեաց եւ երկնքի աստղերուն ներքեւ կը փակէ աչքերը...

Որքա՞ն թախիծ, վնասութիւն կայ սա քանի մը տողերուն մէջ: Այս իսկ է արուեստը, երբ ժողովուրդի հաստերով մեկ երգիչը կը յաջողի ամենապարզ բաներով ներկայացնել կեանքի ամենազնւած մէկ պահը:

Հայոց յեղափոխական երգարանը մեր ազգային գարթօնքի եւ հերոսական մարտնչութեան իստուն վկայարանն է: Անիկա զեւ կը շարունակէ ազգային բազմապարհայն տղոց եւ աղջիկներու շրթոններէ վրայ: Հին կը գտնենք հայ ժողովուրդի բնագոյն մեկը, ստատապանքը, զի ցազները, զի ցազնամարտերը, յայտնին ու հաստաքը:

Մեր նորագոյն պատմութեան թեւաւ որ յուշարարը եւ յուշամատենան է ան:

Հայ յեղափոխական երգերը պատու են Հայոց ուխտի կեանքին, բայց անոնք իրենց կարգին ազգած են յեղափոխութեան եւ յեղափոխականներուն վրայ, մեր ազգային նկարագրին եւ հոգիին վրայ, ստեղծելով նորօրինակ գաղափարաբանութիւն եւ նորօրինակ պատկերաբանութիւն, որ կը բնութագրէ անձնութեան թեւաւ, որ հայրենասիրութեամբ, գաղափարապաշտութեամբ եւ հերոսական ոգիի պաշտամունքով: Անոնք սերունդներ ոտքի հանեցին, հոգիներ փոթորկեցին եւ զեւ կը շարունակեն ներշնչել մեզ յատկապէս Սփիւռքի օտար երկիրներուն ն տակ:

Ի. ԻՇԽԱՆ

Յ. ՕՇԱԿԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ն. ՍԱՐԱՑԵԱՆԻՆ

..... * * .....

Ճ.

3 Նոյ. 926
Նիկոսիա

Սիրելի Նիկոյ,

Երկու նամակներդ մէկ կ'ընեմ: Դուն մի բարկանար, վասնզի ոչ իմ անձկութիւնս ու նիս, ոչ այ տարիքս ու գործերս: Նամակներդ ու շաղիք քննութեան ենթարկեցի, հասնելու համար հոգիիդ գոյնին: Ատիկա ապերախտ աշխատանք մըն է երբ կը փորձուի յետ պատերազմեան երիտասարդներու վրայ: Եթէ սակաւ ինչաւս ամառ պէտք է հոգիիդ վրայ, անոր COLOGNE մը պարզեւ ելու համար, ու բախեմ որ մարմինդ, այսինքն նորերուն միտքը կազմուած է գրեթէ:

Անջրպետը որ ձեզ կ'ազատէ մեր երիտասարդութենէն: Մերը անհունապէս աւելի տառապագին էր: Կը վախճայինք արեւին շիտակ նայելու: Մերը անհունապէս միսթիք էր ու ուսմանթիք. մենք կիները երազի մէջ միայն կ'ունենայինք: Դուք տարբեր էք: Ֆրանսան ձեզ առած է առաջին օրէն ինչ որ մենք այ չենք կրնար առնել մեր ծերացած բազուկներու մէջ: Ազատութիւնը բնա մըն է հիմա մեր ուսերուն ու ահա որ է Տայսթովսկիին խորութիւնը երբ Գարամագով եզրայրներու մէջ Իվանին ներկայացող Տեսիլքի մը մէջ կ'ըսուի այն ճշմարտութիւնը զոր հիմա բանաձեւեցի այսքան դիւրութեամբ: Ու կիներ՝ գազազ մը զոր շարժած կը տանիս աչքովդ գերեզմանին մօտաւորութիւնը յափկումով:

Ասոնք հաստատումներ են սակայն ու բոլոր հաստատումներուն նման փոր չեն կշտացներ: Ես կը փափաքէի որ վարժութիւն բնէիք Փրանսերէն գրեթէ: Հոն բախուց կայ, շղթաներէն ապաստուելու: Քանի որ ոճը չեմք աք չէ, ինծի կու գայ թէ Փրանսերէնն ալ պիտի կաղապարուի նոյն կերպով: Ատիկա իմ սիրական մտածումս է: Վահրամիս այ նոյն բաները գրեցի: Հայրենիքին (*) մէջ Վ. Զօրեանս ստորագրութեամբ երեւցածները իրը կը կարծէի: Ինծի իմացուց որովհետեւ գրելիք ու նիմ իրեն:

Մտքէդ չ'անցնիր սանկ հաւարուիլ հեղ մը, ճիգի մը կահուիլ ու պատկերի ձեւով բան մը երևան հանել: Ծամբազ լաւ է: Իրական ապրում մը, չոր բանը, որ նոր ինչայ հին վիճակներու վրայ: Քանի մը հողեկան քաղցկեղու մենք: Դուն ատոնց մտնեալու գծուարութիւն չես կրեր, քանի որ հողիդ ամբողջ փտութիւն (**) մըն է: Ատիկ գուրս բերել արուեստի էջ մը: Ահա թելադրութիւններ որոնք հրամայական ոչինչ ունին:

Ինձի չ'իյնար արուեստի մասին խօսիլ այս ապառաժին դադաթէն: Դուն ինչ որ խոստովանութիւններ ու .....(***) պիտի խառնես, չիլ մը ինքնատիպ բան ճարելու համար առկներու: Զիջեցնեմ քեզ այ այս յանձնարարութեամբ: Ոչ մէկ հարք պիտի գործածես գրելու համար: Մինակ բնարութիւն պիտի ընես վիճակներու: Կահանք խորքն է որմէ կը աստապիս Պոլսէն սկսեալ:

Տարած մը բառ էիր գործիդ մասին: Կ'ապրիս ըսել է ու կը տափակնաս: Բայց մենք աւելին եւրէ որ ուզենք բոլոր ձեզի պէսներէն: Զի բաւեր կնկան մը փէշերը առիտակամածին դամել ու հակիլ անոր, կհանքը ուրիշ բան է ու դուն ատոր համը ստած ես: Ինքզինքդ ժողով: Ու մտածէ կայիտով ու տակորով հաստնայու: Ետքէն է որ ուզեցին պիտի խորհիս: Կ'ուզեմ որ յառաջիկայ նամակդ ըլլայ սանկ ամբողջութիւն մը, ուր կարենամ նշել վատահու թեամբ, տեսնելու համար հոն ան գոր գուշակած ըլլայ կարծեցի եւ որմէ դեռ յոյս չեմ կորած: Գրէ ինձի ընկերներէդ, Բարիգի աղաքներէն, մեծ ու պզտիկ խենդերէն ու փտառարութիւններէն: Ըսէ անոնց որ Օչականը կը ներէ ամէն բան, ամէնուն, բացի իրմէն:

Սիրով
Յ. Օչական

(*) Կ'ակնարկէ Պոսթընի «Հայրենեք» ամսագրին:
 (**) Կահանքի քաւ:
 (***) Անընթեռնելի բառ:

ԺԱ.

1927 Մայիս 18
Նիկոսիա

Սիրելի Նիկոլ,

Առի գիրքդ ու ներփակ ոտանաւ որը: Ինչ որ գրեր եմ քեզի տեսնին արձակներուդ համար, չես մոռնար: Ոտանաւ որիդ մէջ չեմ հաստատեր կհանքին ուղղակի, սպաննող չփու մը որ ժպիտի մը պէս պէտք է բացուի արուեստի գործին մէջ: Այս է կախարդութիւնը: Մինչդեռ քու տողերդ ծանր են այն ծանրութեամբ որ իրականութեան դարուն է ըսելու կու գայ: Զեմ իսկ հետաքրքրուիլ թեքնիքով որ ծիծաղելի է յանախ եւ որուն տիրացու մը օգտակար է միայն երբ խորքը ճարած ես:

Արդ քեզի պակասող խորքն է: Հոս մի յու սահառի: Վասնզի անիկա մէկ օրէն միւսը չի կազմուի: Տարիներու արցունք եւ դառնութիւն պէտք են որ-

պէտքի քիչ մը բիւրեղ նստի ամանին տակը: Եւ այն է նաեւ հոգիին համար: Էականը տատապող հոգի մը, խուզարկող ու անհանգիստ հոգի մը ու նենախն է: Ու դուռն ինձմէ լաւ պէտք է ճաննատ քեզ: Եւ այն է ձեռքերու մեծ ծովին, ու պիտի տեսնեմ որ օրին մէկը պիտի գայ ան, ան որուն ընդ նշմարանքն ու նիւ, եւ որ կը խուսափի քեզմէ: Ամբարտ բոլոր այն զգայութիւնները որոնք ատանկ պահերու պիտի թափին մէջը: Ու ատոնց պահեստը միշտ շահեկան կ'ընէ նոյնիսկ ոչ-գրողի մը ոտը: Եվ օպէն (*) գոհ մնացի շատ:

Ինձի գրէ նիւ թական կեանքէդ: Ինչո՞վ կը զբաղես: Ինչ կ'ընեն ընկերներդ: Եփման մէջ՞ ես ուրիշ տղոց հետ: Վերջապէս սա մեր jeunesse-ը ինչ երազներու կը նայի:

Իմ մտախոյնդ ու նիւ ասելիցնէիք: Մտտ մտտ խորոջ նաւն եմ, որուն գլուխին ճակատագրին փոթորիկը կը պոռայ իր սառն երգը: Այս ընկղմումը գծողակ է, բայց անխուսափելի: Դեռ կը փորձեմ գիմանալ: Մինչեւ հ"րբ: Ով գիտէ:

Սիրով
Յ. Օշական

(*) Մեզի ամենօր եւ ամենակնայի բառ:

ԺԲ.

4 Օգոստոս 1946
Երուսաղէմ

Սիրելի Նիկոյ,

Գիրքդ կարդացի: Վարանեցայ պահ մը գրելու, վասնզի կրնայ այս գիրքը արժանանալ քու հանրամատչելի յիմարութեանդ, կամ ուրիշ նոյնքան իրաւ հասանականութեամբ մը, ու չազիր քննութեանդ: Առաջին պարագային ցաւը պիտի աւարէ տրուած ժամանակին (որը միայն մէկ ժամ արատուած եմ գրելու եւ այս նամակը ինձի կ'արժէ ուրեմն իմ աշխատանքի երկու ու աւելի օրեր): Երկրորդ պարագան Օշականը պիտի բնէր իրեն հաստատելով: Ձեռնարկ-մտցնելը դէպքերը: Ա. զրարու մէջ⁽¹⁾ վերջը լրջացած էր անուեղ (թէեւ ես քեզի 25 տարի տուած էի Պոլիս, ինքզինքդ զանկու) իմ նկատաւման մէջ: Գեղեցիկ ու իրաւ սկիզբ մըն էր, այնքան իրաւ որ վախ ինկաւ մէջս որ մահան մէջէն կը խօսէիր: Կեանքը հերքեց իմ վախերս: Յետոյ, յիմարութիւններդ: Մեր կողմը կ'անխնայ զայնպիսի թեան հեղինակը շիլլին ներքեւը զայ բռնալուծի: Ձեռն չի շահագրգռուի բունութիւնը դէպքերուն, կեանքին գառնութիւնը: Գիտեմ թէ ինքզինքդ չկրցար պաշտպանել սոսկեմէն որ արամտութիւնն էր, համոզ խածնելը, հայնոյնու բարձր բարեքները: Ձեռն չիտոյնիցիր ու Պարտականին հետ քեզի յուր գրկեցի Բարից որ գոհ էի հայնոյնութեանց գեղեցկութեանն, բայց ասելուցս ցած էի որ տեղ մը չէիր երթար այդ համրով, շատ շատ Եանուսին հետ արճարաններու մէջ կը խնդայիք ու կը մարտիք ձեր վայելքը: Վէպդ մէջտեղ է⁽²⁾, եկաւ Տեղատուութիւնը: Ձեր քայլած: Ոչ միայն չէր նորոգուած Անդրուր, այլ քերթողի յատակ պատկերը (արդի ոչ ատափին հատողին) հնթարկուեցաւ որոշ շեմ բոնտ աղմուս, այլ սանկ լճու բանի մը: Ու ասիկա ցաւ էր ինձի: Ցաւ էր վասնզի Նիկոյոյս բանաստեղծ մը բոլորու բոլոր

պայմանները կը լրացներ: Տեղատուութիւնը կ'արժէ Բարիզէն բերած իր շատ սրտ վկայութեամբ: Կրնար արձակ այ գրուի: Այսինքն զիրքը կը պաշտպանուէր ծանր ապրումներէ թայց ժամանակ էր յիմար անփութութենէն: Բան մը, նոր, իրաւ, զ պող այս զիրքէն ես պահած եմ իմ ապաւորութեան մէջ: Քու սերունդիդ մէկ երեսն էր: Ու հիմա (չեմ անսած չէ քերթուածը) Միջնաբերդը, Նախ պէտք է բնականոն որ ոչ մէկ չէն, ցաւ, նկատում, սպասում ու նիւմ չեզմէ: Կը գրեմ ինչպէս պիտի գրէր հայր մը իր տղուն որմէ ծանր հարուած մը ըլլար ստացած: Բայց չէր զաղբիւր այդ ազուն հանդէպ հոր զգացողութենէն: Նոյնութեամբ այս զգացումը կը բաժնեմ Պետրոսին համար ալ (1946ի պլի-ցը զիս ցաւ ցուց, ոչ որովհետեւ բան մը կ'արժէր, այլ կու գար օտարներէ, այս սինքն ուրիշ ճակատէ ուր գրականութիւնը ոչ միայն լուսնի գոյութիւնը, այլ Օչականի տաղանդին արամազծօրէն հակառակ ուղղութիւն մը կը մշակուի, տափակին, բռնազբօսին, կեղծին պաշտամունքով: Դուք իմ ճամբէն քայլողներ, ձեր իրաւունքին մէջն էիք ձեր ուսուցիչը անցնելու: Գործուած տղեկութիւնը միայն կը յանձնեմ ուղադրութեանդ ու կ'անցնիմ): Այսինքն անպայման պիտի ուզեմ որ ձեր անունին վայել գործերով զիս մղէք զիջումի:

Հիմա, Պոլսէն քառորդ զար է անցեր: Միջնաբերդը պարտաւոր էր զիս ՆՈՒԱՃՆՈՒ

Կու գամ շատ արագ քանի մը նկատողութիւններու:

ա) Կը կարդացուի զիրքը: Եստ էն այս հաստատու մին զպայմանները: Թէեւ երկու խոշոր հատուած (Իւմֆերը եւ Սասունցի Դաւիթը) կը պատկանին պատմութի կայուններն: Բայց զիրքին բախտը նիւթէն չի գար: Կարգաչի, քահի մը էջի վրայ հագի անգամ մը ընդմիջող *fausse note* է մը: Ուրեմն կը գանուիմ ձեզի մը առջեւ. աւայնեմ դժուար է ձեր, բանաստեղծութեան մէջ, քանի որ անոր հակահիշ, տաղաչափութիւնը, պատրաստ վաւերագիր մըն է, չիտթութիւն ստեղծող: Քու Միջնաբերդն ալ կրնար արձակ գրուի: Բայց ահա տարբերութիւնը: Եունչով (ըսել կ'ուզեմ երկար) քերթուած մը պարտաւոր է, կարդացուելու համար, ինքնիրեն ապահովի: Վիպական տարբը, պատմող քերթուածին մէջ (*narratif*) մեծ բանաստեղծը միայն կը յաջողի բարձրանալ բանաստեղծական թելագործութեան: Ու, առանց մեծ, նոյնիսկ իրաւ բանաստեղծ մը ըլլալու, դու ն յաջողած ես վիպական տարբը տանիլ, կրել, որչա հաստեղծականութեամբ: Այսինքն ըրած ես ստեղծում: Եթէ ուզեմ խորացնել սուլաւորութիւնս, փնտռել թէ ինչի մէջ է այդ ստեղծումը, թերեւ զգամ գժուարութիւն: Բայց ի վերջոյ կը գտնեմ որ, չես գրած որեւէ աւփակ տող, որ չի նշանակեր անշուշտ նոր տող գրել: Բայց կը նշանակէ թէ բառերու ն բոնու-թենէն ջանացած ես ինքզինքդ ազատագրել: Յետոյ կայ երկրորդ կարեւոր իրողութիւն մը. - ատիկա պատմութիւն *cliché* գնացքը խորտակելու մնայուն փոյթը: Դու ն մանուկ մը չես որ այս հաստատու մին բուն բառը չգտնես իսկոյն. - ինքնատուրքեան տապալակը: Արդ ինքնատուրքութեան ամէն կամք, խնամք, կիրք կը վարձատրուին: Քու ժօտը չի մը անտալ: Երրորդ իրողութիւն՝ նիւթին մէջ նկատուած սուտ գոսթիֆին քանակն է, այրելու չափ թոյլ միտերը պատմութիւն: Հրահաւը, կրկին գրուելու ատեն, չքեղ յաջողանք մը պիտի ըլլար, ու գարձակ պիտի պարտադրէր թեզի այդ ճիգը: Ըսել ու գաժաւ ան՝ որ քու սովորակուն թափթփածութեամբ չես յորինած, չես խնամած կտուտ-ցումը: Ու այդ մէջքը ծանր, աններելի, ահա անկարող է մնացած պատմութիւն կործանելու (երկու պատմութիւններու ն համար ալ): Ուրեմն կ'արտօնուի խաւար-նելու փառքեր, եթէ երբեք Հրահաւը, Ս.Գ.ր կառուցած ըլլայիր:

Գիտեմ թէ հետաքրքիր ես կառուցում տարազով: Կախարդական ոչինչ ու նի բար սակայն: Յանուն ինքնատուրքութեան զեղծած ես գաւորները: Լաւ, Բայց պարտաւոր էիք քու հարտարակտութիւնդ այնպէս մը կուգժուկերպից որ

պարտադրէր ինքզինքը: Կարգացուիլը ինքզինք պարտադրել չէ: Ոչ միայն պիտի կարգացուիս, այլև պիտի խոսիս, գրդուես, նեղես, միջես որ ըմբնրցողը անկարող ըլլայ իմֆզիմֆը պաշտպանելու եւ յանձնուի քեզի: Ահա արուեստը: Ամեն իրաւ բանաստեղծ այս լուս պայթարով կը շահի իր տեղը մեր մտքին մէջ: Անգամ մը որ բնագունիս թէ չես նուանուած, մնացած գեղեցկութիւնները խոստումներու կը վերածուիս: Ու աստեղ այնքան առատ են որ նոր գիրք մը կ'երաշխաւորեն արդէն մտքիս մէջ: Բայց ջու քննադատի որոճառութիւններդ քեզի համար վնասակար են միայն: Ուրեմն Միգմարերդին առաջին արժանեքին վրայ այնքան մը լուսարանութիւն բաւ համարէ: Կ'անցնիմ ուրիշներու:

Չախող է Սասունցի Դաւիթին նորոգումը: Կայ ջու դառնութիւնդ, կ'ընդունիմ, բայց չկայ ինքը Սասունցի Դաւիթը: Մի առարկէր թէ ամէն մարդ Տոն Գիշոր մըն է (Թուրկենիէֆ) ու Սասունցի Դաւիթ մը: Բու Սասունցի Դաւիթդ, բարիգեան մթնոլորտին մէջէն, ահա, հասնաբար փառասիրածդ: Բայց մեր փառասիրութիւններն ալ ենթակայ են չափի, սահմանի: Մտեցած ես կենթ մը արուակնուով, մեր օրերու Դաւիթին: Բայց խորհէ Հարիւր արար վերջին: Ջայն կարգացող մը չի կրնար ջու Բարիզդ զգալ, ինչպէս անոր արգանդին մէջ ձեւացող սփիւռքի քերթողը ազատագրել: Այն ասե՛ն: Այսինքն ի՞նչ կ'ապացուցանէ Ա.Ի.ը: Տուր հարցումը ու բաց գիրքդ: Պիտի գտնես որ անոր մէջ չքեղ սողեր կան: Կան քանի մը իրաւ ալ վիճակներ (նաքոքս յու նէր իրաւունք Միներ ներկայացնելու փողոտուած, քանի որ Հնքիսթը շատ յատակ է այդ ուղղութիւնէն: Այս դիտողութիւնս կ'ընդգրկէ բոլոր նորոգման փորձերդ, որոնք վրայած են, գանցելով Հեքիսթը, բայց չլլայով 1950ի Բարիզի ազան): Բայց չկայ նիկուլը, Փարիզը, Սփիւռքը, ոչ ալ՝ ջու ժողովուրդիդ խոսացուած իմաստը: Ահա դիտողութիւններ որոնք անկախ են կարգացումէն: Գարիքէն: Չեմ կրնար արդիւնէ որ չմշակուին մեր միթերը: Բայց կը պահանջիմ որ անոնք կամ ընդհանրացան, կամ ճշգրտորէն մասնատուուին: Ի՞նչ փորձիչ նիսթ՝ Դաւիթ մը Բարիզ, 1950ին: Կարելիութիւն: Անչուտ: Ամէնէն առաջ ինքը նիկուլը, որ անպայման փանցիներու տիպիկալը պիտի լիտի Դաւիթ մը անցնելու համար, այլ պիտի ըլլայ ու է անոր պէս յիմար, բարի, սրտոտ, աննկատ, հոգիին մէջ կոտիին գուպանակը, մարմնոյն մէջ կիրքերու ն գուպարը ու կամքին մէջ կտոր մը խմոր: Այս տարրերով նիկուլ-Դաւիթը մեկիքներ չանի տապալելու, այլ մեր օրերու կիները, պոռնկութիւնները միտքի ինչպէս նկարագրի, շահի, ցանկութիւնները, անարդարութիւնը, գրկանքը, վայելքը, այնքան քիչ բայտուած: Հերոսները որոնք կը մեռնին: Գազանները որոնք այդ արիւնով կը յղիանան: Փաղաքակրթութիւնները: Մեր պատրանքները: Ահա քեզի նոր երկրայիմ կատարկերգութիւն: Բայց ասոնք կը նու տան բարձր, երկար, յու բլ արտադրութիւններով:

Մի ըսեր թէ Պոլիս, Կեղրոնական Վարժարանը չէ Բարիզը: Ժողով թիւ յարանքներու ու պիտի գտնես թէ իրաւ կ'ըսէ ջու ուսուցիչդ: Կ'անցնիմ Միգմարերդի անձնական բաժնին ու կ'տոնեմ բախտովի 129ի քերթուածը: Ա. բաժնինին քսան տողը կ'ենթարկեմ վերլուծման (վերլուծում մը բառերը կը պահանջէ անփոխարինելի, այսինքն անպայման անփոփոխելի): 1 առդին առանձինը կրնայ գեղջուիլ: 2 առդին՝ կեանքիս անհրաժեշտ չէ: 3ին գոյութիւնը՝ պարզ բառ մըն է: Իին երկու նքի ուսր պահերը կրնային շարուիլ: 11-12ը անորոշ ես (բանագրութիւն՝ գարբին քամին: Ես չեմ վախճար օրեւ է յանդ ցնու թեմէ, պայմանաւ որ արգարանայ): 20ին մէջ տարածութիւնը կը տկարացնէ սու գումը: Մնացեալները անառակելի: Ու ահա կ'ըսու: Եթէ երբեք ջուան այդ տուգրուս մէջ այդ անատարկելիները ըլլային նոյն ատեն անդիմալլելի կ'ըրդով հալ, ես պիտի մասնէի սահի անցնելի գիւրու կներու ն

գրային ու հիանալի ինքի նոր մատուցումներն: Բան ճը որ չէ իրաւ, քերթուածիդ համար: Կը մնայ եզրակացութիւնը: Հիմնական նորոգման խնամք ճը անհրաժեշտ կը նկատեմ, որպէսզի սա վրդովի, իրաւ պատկերները բլլան նոյն աստեղն անվերածելի վկայութիւններ: Ինչպէս կը տեսնես, Պոտլեոսի քաղաքին մէջ, Պոտլեոս փառասիրող հայ բանաստեղծէ ճը իմ պահանջը ամէնէն առաջ անաւարակելի, երկրորդ արար անպիմապրելի նորութիւնն է: Ու այդ նոր ազան կայ մէջդ, իր իսկ փառասովը: Այս առգերուն հետ կ'արուանայ վահան թէքէ-հան որ քու շնչած ազրէն ու փոշիէն մեզի կտակեց Հրաշալի Յարութիւնին անմահ մասերը, Գ. Վարուժանը՝ որմէ ուրիշ նուաճում է Գողգոթայի ծագիկ-նիրը: Կրնամ ջշել տակաւին Սեւակը: Մայնգեանը նուազ կատարելութեամբ, բայց վիճակներու աւելի յստակ ճնշումով ճը:

Ուրեմն, շատ սիրելի նիկոյ, քեզի կ'առաջարկեմ քեզ: Դուն ապրած ես կենալը, դարեւում մահուան, սնկրին, սարսափին ժանդերմութիւն: Կը ճանչ-նաս Պոտլեոսին ճամբորդութիւնները ու նոյն աստեղն որեւէ երկրէ ճը պոկուած անուշիկ ծագիկի ճը պէս հողի կը կրես: Ե՛ր այդ հողին իր ամէնէն մերկ կերպարանքներուն ասիկ, միշտ այդ Բարիդէն: Պիտի տեսնես որ քու լեզուդ շքե-զօրէն պիտի գոյ բուսայ այդ մերկութիւնը մեզի պարտադրելու: Հետո, ճոտ ու ճանսօթ բոլոր կազապարներէն, ...⁽¹⁾: Ամէն մարդ հարիւր անգամ աւելի բանաստեղծ է քան մէկամանօթ տաղաշափը, թող ըլլայ անոր անունը նոյն իսկ Հիւկօ ճը: Ամէն տառապող մարդ ունի իրաւունք այրող այդ տառապանքին փորձառութիւնը ճատուցանել պանդոյրներու վայելքին:

Այնքան շատ են ըսելիքներս ու այնքան ջիշ իմ ճամբանակը: Իմ ու ճերը այնքան անհաւատարիմ՝ այդ ամէնը թուղթին իսկ կապելու: Եւ Օշականն ալ մէկն է այն հարիւրուոր նիկոյներէն որոնք պարտաւոր են պատրանքներ աս-կեզօծել: Կը սպասեմ

ա) — վէպի ճը, որուն մասին Բայու հանին երկտողին մէջ, Որբու նիին երկտողին մէջ բոսած եմ արդէն:

բ) — պահին երբ պիտի իջնեմ հպարտութեամբ կրկէս, սփիւռքի մէջ իրաւ բանաստեղծ ճը ողբունելու:

գ) — գրաստացած, թօմթօշուրիւնը, հայութիւնը, հայեցուցած նի-կոյի ճը, որ սա ու ան խաննելու, ստոր անոր հանկի բլլայու սիրոյն.....⁽²⁾ բաներու իր զիջու ճը զնէր արու որ, արի, զեղեցիկ էլոյթներով:

Չեմ գիտեր, ինչ բնդունելութիւն պիտի բնեւ այս առգերուն: Ինձմէ էլ ան է իմ պարտը: Օրուն կիրքերը անշուշտ կը պաշարեն քեզ ալ: Երատը հող անիմաստ է: Պիտի ուզէի որ ճոտմէր Հայաստանին: Հոն տառապանք-նեկուն գերազայնը, փորին տառապանքը պիտի խեղդէր քեզի: Յետոյ կայ նոր, իրաւ բաներ ընելու այ պատեհութիւնը: Հետեւին չնս: Երեւի է ինքի մաս-ծել որ հին մտերմութիւնը պիտի ջանաս բարեբեր ընել: Հայրենիքին մէջ քու ձեւովդ արու հատ ճը չի փառաւորութիւն, բայց կրնայ խթան ճը բլլայ: Ամէն պար-բայի անձանօթ եմ մարմինիդ պայմաններուն, որոնք կ'արժեն այս ճամ-բուն վրայ: Հողիդ պէտք չեմ զգար վերլուծելու քեզի:

Քանի ճը սող իմ մտիս: Մանր դառնութեան ճը մէջ կը սպասեմ մահ-ւան: Քանի անոր կը ճօտենամ, այնքան պղտիկութիւնները կ'անգայանան իմ նայուածքին ճիրէն: այնքան անուշութիւններ, մեծութիւններ, զեղեցիկու-թիւններ, հրաշքներ կը պսակաւորութիւն ու ինքի կու տան ցաւերուն ցաւը, այս ամէնը առնել հող ասնելու: Աւելին կը լուսեմ:

Կարգա՛ Պեարտին այս նամակը: Հոս ամէն բան կը պատկանի եր-կու քննող:

Սիրով
Յ. Օշական

Յ.Գ. Որոշեր էի շանդրադատնայ Որբուհիին (ժողովուրդ): Գուն են՝
 ամբաստանուածը: Տասը սող կարգայէ վերջ մէկդի նետեցի: Տափակ էր
 գրուածը: Եթէ Նիկոյը ինքզինքը լաւ մտազէ ընելու համար, բրած է զիջումն
 ալ տափակնայու, ուրիշ խնդիր է: Ամէն պարագայի, հոգեկան անկու մի
 փաստը չի գարձացնի զիս: Անր հոգիները արուած են մեզի որպէսզի զանոնք
 աղտոտենք: Բայց դժուար պիտի հաշտուէի մտքի ալ անկու միին: Աս ալ իմ
 միամտութիւնս: Կարգացողը ինծի ըսաւ, թէ Որբուհիին կը խօսէր Յօթերով,
 իբր թէ Պոլիս իմ դասերէս: Արդ ես Պոլիս քեզի շարադրութիւն եւ բացատրեալ
 բնութեացում կու տայի: Հայ գրականութիւնը ուրիշներ կու տային: Հետեւա-
 բար սուտ: Ոչ նօթ: ոչ ալ ուրիշ բան: Եղածը պզտիկութիւններու ապարանք
 մըն է: Քեզմէ սպասելի՞՞

— անտարակոյս, քանի որ փաստը կայ տաք տարի տուաջուան:

Բայց

Ու հոս կը սկսի Օշականը

Նոյնիակ այդ պարագային Օշականը վերի նամակը չի հերքեր: Կը ցաւի
 իր միամտութեան ու կը շարունակէ հաստալ մեր գրականութեան: Ես չեմ
 կրնար խժած ըլլալ Շաւարշ Միսաքեանին վրայ, այն պարզ պատճառով որ
 անկէ կտոր մը չեմ ենթարկած վերլուծման Կեդրոնականի որեւէ դատարանի:
 Շաւարշը ինծի թշնամի չի նկու այս ճիղճ վարդապետութիւնն ալ Որբուհիին
 զոհուանկութիւնը:

Հ.Գ. Միութիւնը հակառակորդ Օշականի: Ինչո՞ւ չէ: Այդ ալ իր գեղեց-
 կութիւնը, քանի որ երկինքէն ու երկրէն հալածուած գրադէտ Օշականը
 պաշտպանութիւնը պարտաւոր է փնտռել... դժոխք, որ չի կրնար ընդունել իր
 ուրուականը, գայն շատ ինքնատիպ, շատ սեւ, շատ անճանաչելի դանկուով,
 համաձայն իբեկն donnécsին զոր հայ մամուլը յօրինած է, ի վայելու մն բոլոր
 ու զղափառներուն:

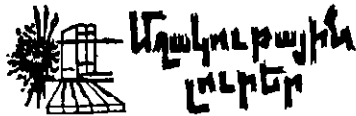
Ամէն պարագայի այս պզտիկ դառնութիւնն ալ, որպէսզի պակաս բան
 չմնայ:

Նոյն

- 1) Կ'ակնարկէ «Ամերիկեանի մը գրաւոր»
- Ֆերթոզագիթիմ:
- 2) Աճըթեռնիի բառ:
- 3) Այս բնագծուած բառը կը գտնուի չոր-
 բարդ առիթն մէջ:
- 4) Աճըթեռնիի բառ:
- 5) Աճըթեռնիի բառ:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

(Շար. 3)

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՏԱՇՐՁԱՆ
ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ
ՄՆՆԻՆԱՆ 275ԱՄԵԱԿԻՆ

Սայթ-Նովայի ծննդեան 275ամեակին առթիւ, գերկերս Երևանի մէջ տեղի ունեցած է գրատպան նստաշրջան մը:

Նստաշրջանին բացումը կատարած է Հայաստանի կրթաշահմաններու միութեան վարչութեան նախագահ Էդուարդ Մարգարեան: Այս առիթով ան յայտնած է, թէ Սայթ-Նովայի անունը թայտնի է ոչ միայն մեր երկրին մէջ, այլև՝ ամբողջ աշխարհէն: Բնականաբար անհնար է անհամար անուններ ունենալ: Ան ո՛չ միայն բանաստեղծ է, այլև՝ յորինող է, այս զանազան մեծեր որդեկրկնայի նախնիք՝ իր հանճարին շնորհիւ: Կատարած է բանաստեղծական արուեստի մեծ ներդրում: Անոր կրթաշահմանները ունեն իր սրբանշանը, որովհետև նա, այդ արուեստով, ան տեղ մը կ'առընչուի կամբաստանի: Կամբաստան իր բազմաթիւ գործերը ստեղծած է գեղեցկական կերպով: Կրթամբ, մշակչայի անոնց բազմաթիւ արտաբերած է քաղաքային բանաստեղծական մէջ: Սայթ-Նովան ունեցած է գեղեցիկ մայրն է, իրօք, արտակարգ արտայայտիչ մայրն ունեցող մարդ չի կրնար անոր պէս երգել ուրիշ: Բանաստեղծական, կրթաշահման, կատարողական արուեստ. այս երեքը միասին կը կազմեն Սայթ-Նովան երևոյթները: Նստաշրջանի ընթացքին Գրատպարտական, ՕՓՅԵՄ Համբարձումեան, Քուրթիկ Մամբիսեանն է անուանի այլ երգիչներ իրենց կատարումներով տուելի եւս ջերմացուցած են միասնաբար:

Մայրաքաղաքի Հասարակութիւնը մեծ կրթաշահմանութեան է անհնար սիրոյ զգացումով նշան է այդ նշանակալի տարիներու: Սայթ-Նովայի նուիրում հանդիսութիւններն է մասնակցելու համար, ՔիՖԻՔի մասնաճիւղն է Հայաստանի եւ Արարկյանի անուանի գրողները: Ներկայ եղած են նաև վրացի պետական անձնաւորութիւններ:

ՆԱՅԻ՝ ԹԻՖԼԻՍ ՄԷՋ...

Սայթ-Նովայի ծննդեան 275րդ տարեկարծի նախն ունի է ՔիՖԻՔի մէջ: Արարկյան, յորդեան, կրթաշահման երկին տեղի ունեցած է ՔիՖԻՔի Ք. Փալաւովիչի անուն օֆերային մէջ: Վրաստանի

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ
ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՑՈՒՑԱՀԱՆՆԵՍԸ

Սայթ-Նովայի ծննդեան 275րդ տարեկարծի նուիրում որդեկրկնային է և անսակաւորութիւններն է մերկն ներս, նաև կազմակերպուած է ցուցանակ(ա մը՝ Հայաստանի ժողովրդական

արուեստի թանգարանի մէջ, ուր ցուցադրուած շուրջ 40 իրականարժէքը պատկերած են մեծ բանաստեղծին և կրկինին փնտաղութիւնը: Պատկերաչարքը ոտանցքը եղած է Սայաթ-Նովան՝ ժողովրդական անձնական արուեստի ներքին ընթացքին, սակցած պրնէկտ: պատու, աշուղներու չեսքը: Նուստարզեան անձնուրէն ընթացքին...
 Սայաթ-Նովայի նկարաչարքին ներքինին է գեղանկարչի Վարդաշահի էջերէն: 77ամեայ այս նկարիչը ծանօթ է ո՛չ միայն Հայաստանի մէջ, այլև՝ անոր սահմաններէն դուրս:

«ԳԻՐ ՍԻՐԷ, ՂԱԼԱՄ ՍԻՐԷ...»

Սայաթ-Նովայի ծննդեան 275ամեակին աւելի քան մի քանի միասնական անուան զբոսաշրջաններն մէջ տեղի ունեցան է ցուցադրուած մը, իրեն բնարան ու նկարչի Սայաթ-Նովայի «Գիր սիրէ, զալամ սիրէ, դափքար սիրէ, նշանաւոր խոսքեր»:

Ցուցադրուած են բանաստեղծին երկերուն ամբողջ ամբողջը: Հրատարակութիւնները՝ 1902թ թիֆլիսեան տպագրութիւնը, 1905թն Եւրոպայի մէջ տպուած հատորը և 1944թն Ալեքսանդրովնայի մէջ հրատարակուած ժողովածուները, ինչպէս նաև՝ 1905թն Բրուքլինի մէջ Ալեքսանդրովնայի իտալացի թիւրքերու լոյս տեսած հատորն ու այլ հրատարակութիւններ:

Ցուցադրուած են նաև: Սայաթ-Նովայի գիծանկարները, բանաստեղծներու յուսակառուցները, անոր երկերուն նարանքը և բազմաթիւ այլ յուսանկարներ:

ՆՊՊԵԼԵԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԱԿԻՐԸ՝ ԵՈՁԷՑ ՊՐՈՇԻԻ

21 Հոկտեմբեր 1907ին, Նույնիան գրականութեան մրցանակը շահեցաւ 67ամեայ բանաստեղծ և ընկալաւ Սուլէյմ Քրոնքի, որ կը նկատուի աշխարհագրորդու գտնութիւնը հայկական բանաստեղծ մը:

Սուլէյմ Քրոնքի ծնած է 1840ին, Անիից, Հոնայ ծնողներէ: Բ. Աշխարհամարտի անուոր միանդորտին մէջ հասակ նկատու պատանին, 1865ին, կը ստեղծուի չեստանայ գործընէ և կը նկատուի փնտաղութի ապարկը: Նրջան մը կ'աշխատի գործարաններու, իրազայի մը և մեկնուած մը մէջ, ապա կը գտնուի նուստարի և ինքնուշխատութեան մը կ'ուսանի փիլիսոփայութիւն, հրանկարչութեան մը և ուստեղծուած ու այլ ազգերու գրականութիւն:

18 տարեկան հասակին կը ստորագրէ բանաստեղծութիւններ, որոնք կը մերժուին պաշտօնական լրագրողներու և պատասխանատուներու կողմէ, որուն նշանակեցով կը շահի «Փոփոխութիւն» բանաստեղծութեան:

1864ին, ամենեւեց բանաստեղծը կը գտնուի Երևան քաղաքին: Այս լրագրողներ, Քրոնքի ընթացքները կը հրատարակուին Մ. Նահանգներու մէջ: Արտասովորական գրողներու բողոքներուն իրեն արդիւնք՝ մէկու կ'ուստեղծուի, Քրոնքի կ'արտանուրի վերագտնուել Մոսկուա, ապա՝ Անիից:

1872ին, կ'արտորուի երկրորդ անգամ ըլլալով, բայց այս անգամ՝ զլոյր արտասովորութեան: Քրոնքի կը խնդրէ Անիի Քրոնքի և զինք շխտարչ Թոստանին, սակայն իրենուրի կ'անկար կը մերժեն բնագրայի կը բազմանքին և պարտադրարար հրանկար կ'անել կը ծննդագրուել:

Մ. Նահանգներու մէջ, ուր կը հաստատուի մրտարան բանաստեղծը, կը գործընթաց կ'արձանան թե՛ ընդունելութեան: Իսկ Շուտիկ Նույնիան կ'անուոր, բարձր գեղաստեղծութեան և անդիւրէն լոյս տեսնելով սակցած ժողովրդական գրականութեան, ի միջի այլոց կ'ընդգծէր, թէ Քրոնքի ժրջանակի արժանացաւ իր համապարփակ գրականութեան համար, որ տողորտու է մտքի յուսանկարներ և բանաստեղծական յանուան թափով: Իսկ ինչ կը վերաբերի կը բանաստեղծութեան՝ շնորհուրտ և արժեքաւոր ստեղծագործութիւններ են՝ օտուուած ժամանակի և տարածութեան ընդարձակութեան:

ԵՈՋԷՑ ԳՐՈՒԹԻ ԿԸ ՄԵՐԿԱՑՆԵ ԹՈՒՐԻՔԻԱՆ

Այս առումն գրականութեան նպակեան մըցանակաւորք՝ ճագումով նրանց բանաստեղծ Նուրի Պրոքի այնչափ է Քուրթիս եւ այդ առիթով գրի առած է իր տպագրութիւնները, զորս ամփոփած է նաեւ իր մէջ, որ շոյս ընծայուած է նա Նորքի նրատարակչաւորքն ընկալն հոգով: Քուրթիս ներգրան էն այս Հեղինակաւոր գրագրէն ստորագրած ապաւորութիւններն, որոնք կ'ընդգծեն Քուրթիսը ցեղասպան ժողովուրդ մը լլլալու իրողութիւնը:

«Նիւ Նորէրն Քուրթիս մէջ նրատարակչաւորքն ընկալն կը ճակատեն Քուրթիսը եւ զէլ պատկերով մը կը ներկայացնէ Քուրթիսը: Անա թէ ինչ կը գրէ ահ»:

«Արեւիկին օտարափն ու դառնութեան ցանքը: Անիայ փոշեպատ ազէտը: Միմիայն մարգարէին գորշակն է. որ կամայ է: Այստեղ մարդուն պնդեմն գատ աշինչ կը մեծնայ: Անկցուէնքը կրակի մը, որ մէզով մարած է: Գարշահատուրին: Ազտուտ ծխախոտ, քրտինքի խոտնուած օծաւ, մէջքի փաթեցի պէս փաթեւած մերթնագրաններու խանդուրդ: Փողովուրդը, յանձնուած խոր բմրութեան մը, իր ժամանակը կ'անցնէ ինչն պէս ֆիներու եւ սրծարաններու մէջ: Գրտինքը, նամակի արարողութեան երիզ նակատակ ուղղութեամբ դարձած են զէլի պատկերապատկերն պատուաբ: Այդ պատուաին վրայ մէկը անգաղար ուրիշ մը կը հարուածէ:»

«Պրոքի ոչ մէկ բան կը հուսնէ Քուրթիս մէջ: Պոլսոյ թէլը սիրած է եւ հանկի գտած է անոր անանութիւնը: Բայց այսքան մը ըսելէ ետք, վերջապէս կը շարունակէ իր քննադատութիւնները:

«Ա՛հ, այս անհամար ժամանակը: Մեծմէտնորը: Մուրսուները, Պլագատները, Կարահիմները, Ալիմներն ու Սուլէյմանները: Հայնիին գիմաց անիտուց մարդու մը վարձութեամբ՝ անոնք սպաննած ու շարժած են իրենց նախորդներն ու հակառակորդները, կորայններն ու հայրերը, մայրերը կամ գաւակները: Մուրսուտ Բ. կամ Մուրսուտ Գ. (ի՞նչ տարբերութիւն կ'ընէ) կարգաւ սպաննած է իր 18 կորայնները... Այդ բոլոր փաթեցներն ու մորուքները կը ծածկեն միակ մտածումով մը՝ սպաննող ինկնիցած նայնաման գլուխներ: Բուն պատճառը այն չէ, թէ իսլամութիւնը արգիլած է մկարչութիւնը: Բոլորն ալ աշնան իրարու կը մեամին, որ յայտնի չէ, թէ ա՛յլ անհետացած ու սպաննուած է: Կը սպաննեն, ուրեմն՝ գոյութիւն ունին:»

«Ճագրական տաճարէ մը աւելի հակասութիւն եւ անճանկութիւն չի կրնար լլլալ: Սա

նարանգուի մզկիթները: Սառած շարէ շինւած հսկայ գորտեր, գետին ծածու, անշարժացնը են: Իրապէս մարդուն սպաննացող տեսք մը ունին: ... Եւ այս բոլորը՝ նարանգուի բոլոր շինէրուն պէս, ազտուտ, մոխրագոյն երեւոյթ ըլնում:

«Եւս նարանգուի ա՛յլ թէ տպագրած, այլ անցեալը ճանցնալու եկայ: Հոս տպագայ չկայ: Իրքի տպագայ ինչ որ կայ՝ ամեն բան հիւսիս գաղթած է: Հոս կայ միայն ժողովուրդի ոյմախանձակի, երբորդ զատկարգի արժէք ունեցող մերկան: Ա՞՞՞՞՞՞ ալ աշխոյժ է եւ աշխատատէր, թայց կը բալանուի պատմութեան խտուութեան ղիմաց: Այնու հոս ոչինչ պիտի պատահի: Թնրիւս փողոցային խառնակութիւններ, կամ երկրաշարժ մը: միայն ա՛յստան:»

ԷՄՄԱ ՊԱՊԻԿԵԱՆ՝ «ԱՆՈՅՇ»Ի ՆՈՐ ՀԵՐՈՍՈՒՂԻՆ

Հայ Նորարարութեան նուիրուած իւրաքանչիւր արուեստագետուհի կրտսած է մարմնաւորել Արմէն Տիգրանեանի «ԱՆՈՅՇ» օգիտարկի գլխաւոր ներուտուհին կերպարը: Օգիտար մը, որ չի լինուած նամակներէ ի վեր կը զարգայէլ Նրեւանի օգիտարկ խաղացանկը: Նշուած դերով Հանդէս եկած են Հայրհանոյշ Գանդիլեան, Գուրար Գառնարեան, Արմէն Քուրթիսեան եւ ուրիշներ: Ներկայիս այդ դերը կը ժարմուտը էմմա Պապիկեան, որուն առաջին իսկ կոյրները ցոյց տուած են, որ ահ «ԱՆՈՅՇ»-ի սքանչելի մեկնարածն է:

«Նր հազարակիս մեծ մայնամուտի լոյրարուրային սափրանն»՝ նորա սարքերանց շերտով, անկաշկանց հնչած է ասորիս մայնամուտներու մէջ: Հնարարութիւն տալով լիսին բացայայտուլու ներուտուհին ներայնարիս եւ անոր ապրումները: Յուզիլ կղած է մանուսանց Անոյի խնկապարութեան անտարսը, ուր արուեստագետուհին հանդէս բերած է կերպարի խորութեանց բնկարում, կրածուտութեան տրամաբիւ էութեան նուրբ զգացողութիւն: Էմմա Պապիկեանի թէ՛ կրպիւն եւ թէ՛ խաղարկութեան մէջ կ'արտայայտուի Յովնանդեւ Քուրթիսեանի բանաստեղծական շունչը:

Էմմա Պապիկեանի ծանօթ առումն մըն է կրածուտաներ նարանգուի վեան: Նրեւանի օգիտարկի մէջ ահ մարմնաւորած է գերեր Ռիմոսի կոտակոյթի «Ոստի ակաղազ», Բոսիսի «Անիլան սափրիչ» օգիտարկերուն մէջ: Վերջերս, Նրեւանի ջառհարիս Նրածուտութեան տան մէջ Էմմա Պապիկեան տեսած է կրպանանդէս մը, մեկնարանելով գործեր՝ Բոսիսե, Պելիսե, Վերսիսե, Գլխակայ եւ իայ կրպանանդեներէ:

Էմմա Պապիկեան մայնամարդութեան սկիւած է կրածուտական ու սու մարարներն մէջ, Մեղանիա Մուրսուանի մտտ, ապա մտած է Անիլեկրատի Ռիմոսի կայնակոյթի անուան կրածուտանոցը, զոր աւարտած է փայլուն յաջողութեամբ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԱՐՏԱՑՈՒՄԻ ԱՆ ՄԵՏԱՂԱԴՐԱՄՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Իրազգև Սոցիալական կուսակցությունը, թվ ժողովրդագրամենք իրեն պահան էն առ կի ան-
բողջական պատկերացում մը կազմելու հայաս-
տանի պատմության մասին եւ անբողջացնելու
անյայտ մտացած բազմաթիւ կից:

Սոցիալական հեղափոխում է Հին Արեւելքի մե-
տաղայն դրամներու նմանքը: Ան մասնաւորա-
բար անպայտ շան է Հայաստանի մայրաքաղաքին՝
Արտաշատի կողմէ մետաղագրամներու համար
փաստը: Մինչ այդ, հայկական ոչ մէկ քաղաք չէր
նշուած մետաղագրամի վրայ, հակառակ անոր, որ
մասնազգևներուն համար յատկապէս թվ դրամները
ա՛յլ էր հատուկին: Ստանձեւեալ եւ ինչ քանակական
դրամները կողմնորոշիչներ են Հայաստանի պատ-
մութեան համար: Երկու չորս պատմութիւններու՝
Իրազգևի կից եւ Ստանձեւեալ երանի միջեւ
կուսակցութիւնը դարձած Հայաստանը դարձի շարու-
նակ պայքարած է իր անկախութեան համար:

Սոցիալական կուսակցութիւնը, թվ իրեն իրապա-
տեակ յատկաբանք, մետաղագրամները պատկերած են
պատմութեան կարեւոր դրուակներն անանք:
Արեւելքի, Իրազգևի, որուն վրայ պատկերաց-
ում է համակարգի գործարար Գերմանիայի կողմէ
հայտն Արտաշատի թաղաքի մտազգրամի հանդի-
ստութիւնը: Յատկապէս այդ նպատակով, Գեր-
մանիայի անանք ժամանակ է Հայաստանի մայ-
րաքաղաքը, 18 թուին: Այդ իրազգրամի մասն
մին պատմող մետաղագրամին վրայ կարելի է անու-
նել հայտն թաղաքի անանքը: Բանի որ Արտա-
շատեան եւ Արեւելքի նման հարստութիւններու թա-
ղաքներու հարստութիւնը պատկերած են, այդ
փորձի նմանք չի կր հանդիսանայ ազգայնա-
կան արժեքի որ պատկեր թիւններուն համար:

Սոցիալական բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ
ունի Հայաստանի մէջ գտնուող դրամական գան-
ձերուն շարքը: Յատկապէս արժեք կր ներկա-
յայտն շարքի մասնակալ շրջանառութիւնը էին եւ
միջնադարեան Հայաստանի մէջ գործը:

Սոցիալական ուսումնասիրութեան իրեն այլիւր
ազգայնաբան ան են Հայաստանի Պատմութեան
պատկերած թանկարանի մէջ պատմող պատմական
հարստութիւնը որ մետաղագրամները:

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՄՍԱԳԻՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

Վերջերս, Երևանի մէջ յայտնուած է «Մատենա-
գիտութիւն» ձեռագիրի ամսագրի գիրքը, որը
հրատարակման պատրաստած է նման Արեւմտեան
կարգի գրողները:

1881ին, Երևանի մէջ չիմուկեալ հրատարակու-
ած գրականագիր, Տիգրան Կարապետի գիտու-
թեանը, որ սկսուած հրատարակել մանկական
գիրքեր: Այս փոխադրութեան թիւքիս եւ շարու-
նակից այդ գործը: Իսկ 1883ին յայտնուած անոր
չիմուած մանկական ձեռագիրը ինչ անպակար, որ իր ան-
ուսկին մէջ անուսկին ամապիրին էր ոչ ժողով Արե-
ւելեան Հայաստանի, այլ եւ՝ ոչ Անդրկովկասի մէջ:

Ձեռագիրին աշխատակցած են Չ. Աղայեան,
Բ. Ֆիլի, Յ. Յովհաննիսեան, Ա. Մատարեան, Պ.
Պապեան, Ա. Յ. Քանաճեան, Ա. Իսահակեան եւ
ուրիշներ:

ԿԱՐԵՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ՝ ՊՈՒԼԿԱՐԵՐԵՆՈՎ ԵՒ ԼԻՏՈՒԵՐԵՆՈՎ

Հայրենի արձակագիր կարէն Սիմոնեանի թաղա-
մանու ան գիրքերը հարստացած են նրկու նոր հրա-
տարակութիւններով:

Վասնայի «Պարզի Բակալով» հրատարակու-
թիւնը յայտնուած է Սիմոնեանի գրականութիւնի
մտադրական գերհարգող գիրքը, որ կ'ամփոփէ անոր
շնորհալի մաման գիտազորքի վրայ, «մոզակալ
պատմութիւն» վրայից եւ պատմութեանը
շարք մը Գիրքը հայերեն գրականութեան թարգմա-
նած է Յակոբ Օրմանջեան:

Կ. Սիմոնեանի «Մատենագիտութիւն» շարքի
գրական գիրքերը տպած է Կատարի «Վերջապահ»
հրատարակութիւնը: Թարգմանութիւնը կատար-
ած է Մարիան Կոնաքիանցի:

ԼՈՅՍ ՏԵՄԱՆ

ԼՈՅՍ ՏԵՄԱՆ

ՎՐԷԺ - ԱՐՄԷՆ

Ո Ս Տ Ա Յ Ն 1

— Արձակ էջեր —

- Մոնթրեալ, 1987, հրատարակութիւն՝ Մեսրոպ Մաշտոց հիմնարկութեան, 192 էջ:

ՅԱԿՈՒ ՕՇԱԿԱՆ

ՄԵՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ

— Վերլուծումներ —

- Անթիլիաս, 1987, 100ամեակի հրատարակութիւններ, թիւ 13, 120 էջ:

CHOUCHIK DASNABEDIAN

Zabel Essayan

ou

l'univers lumineux de la littérature

- Catholicossat Arménien de Cilicie, Antélias-Liban, 1988.

ԼԻՔԱՆԱՆ

Հատավաճառ 100 Լ. Ռ.

Տարեկան բաժնեգին 1000 Լ. Ռ.

ՍՈՒՐԻԱ

Հատավաճառ 25 Մ. Ռ.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժնեգին 40 Ամերիկեան տոլար

بأكيه
مجلة شهرية ، ادبية فنية وعلمية
المدير المسؤول
السيد ارنين كارنيك قزائحيان

•

PAKINE
REVUE MENSUELLE
LITTÉRAIRE & ARTISIQUE

Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN

•

Բ Ա Գ Ի Ն
ԱՄԱՍԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ

Խմբագիր
ԳՕՂՈՍ ՄՆԱԳԵԱՆ

Խմբագրութեան անդամ
ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

B. P. 80896 - Beyrouth - Liban
Tél. 266740

